

GÖBEKLİTEPE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: “KUTSAL ALAN”,
“HİYEROGLİF”, “ŞÖLEN”, “İŞBİRLİĞİ” VE DİĞERLERİ
AN ASSESSMENT ON GÖBEKLİTEPE: “SACRED AREA”, “HIEROGLYPH”,
“FEAST”, “COLLABORATION” AND OTHERS

Deniz Serhad SEZER

Doktorant, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı /Türkiye
Ph.D. Candidate, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of History /Türkiye
sezerdenizserhad@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4487-950X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 13.02.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 02.06.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 413 – 450

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1250759>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: SEZER, D. S., “Göbeklitepe Üzerine Bir Değerlendirme: “Kutsal Alan”, “Hiyeroglif”, “Şölen”, “İşbirliği” ve Diğerleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 413 - 450.

GÖBEKLİTEPE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: “KUTSAL ALAN”,
“HİYEROGLİF”, “ŞÖLEN”, “İŞBİRLİĞİ” VE DİĞERLERİ
AN ASSESSMENT ON GÖBEKLİTEPE: “SACRED AREA”,
“HIEROGLYPH”, “FEAST”, “COLLABORATION” AND OTHERS

Deniz Serhad SEZER

Öz

Türkiye'nin güneydoğusunda, Şanlıurfa'nın 15 km kuzeydoğusunda bulunan Göbekli Tepe, konum olarak avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinin yaşandığı bölgenin tam ortasında kalır. Bu alan, çakmaktaşı işleyicileri ve silah imal edenler tarafından inşa edilmiş ve radyo karbon analizleri neticesinde de en az 1400 yıllık bir süre boyunca kullanıldığı tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'nin bölgedeki büyük bir alana yayılan kültün veya ortak bir inanç anlayışının en büyük temsilcisi olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda; Dicle Vadisi'nde Batman, Hasankeyf, Suriye'nin kuzeyinde de Fırat Vadisi'nde yer alan yerleşimlerde de benzeri semboller görülmüştür. Dolayısıyla, bu durumun sadece tek bir yerleşime özgü olmadığı, benzer niteliklere sahip yapıların Neolitik Dönemin ilk aşamalarına tarihlenen birçok yerleşimde de olması nedeniyle Göbekli Tepe'yi, 120 km'lik bir alandan fazlasına yayılan bir kültürel ve sosyal ağ üzerindeki toplulukların bir araya geldiği “merkezi alan” olarak

Abstract

Göbekli Tepe, located 15 km northeast of Şanlıurfa in the South-Eastern Turkey, is located in the middle of the region where transition from hunter-gatherer economy to agriculture has been developed. This area was built by flint processors and weapon manufacturers and according to radiocarbon analyses, the site was used for a period of at least 1400 years. Göbekli Tepe is considered to be the representative of a cult or a common belief that spread over a large area in the region. In this concept, similar symbols are seen in the settlements in the Dicle Valley, in Batman and Hasankeyf, and in the Fırat Valley in the north of Syria. Therefore, Göbekli Tepe can be considered as a "central area" where communities came together within a cultural and social network that spans more than 120 km, since this situation is not unique to only one settlement, but also that structures with similar characteristics are found in several settlements dating to the early stages of the Neolithic Period. In this study; in the view of studies about Göbekli Tepe and the suggestions of scholars have been

düşünebiliriz. Bu çalışmada Göbekli Tepe'yi kapsayan araştırmalar ve bilim adamlarının görüşleri yukarıda bahsi geçen ekseninde değerlendirilmiş olup, eldeki veriler ışığında "tapınak", "toplumdaki organizasyon ve işbirliği", "semboller" gibi Göbekli Tepe'ye ilişkin çalışmalarda konu başlıkları üzerine fikirler öne sürülmüştür. Alanı keşfeden Klaus Schmidt'in konu ile ilgili tezleri ve kazı raporları yeni fikirler için çıkış noktalarını oluşturmakta ve ilerisi için düşünceleri zenginleştiren analizler sunmaktadır. Bunların yanı sıra, konuyla ilgilenen diğer arkeolog, tarihçi ve din bilimcilerin görüşleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göbekli Tepe, Tapınak, Kutsal Alan, Semboller, Klaus Schmidt.

evaluated on the aforementioned axis, and in the light of the available data, ideas on the determination of Göbekli Tepe as "temple", "organization and cooperation in society", and "symbols". The theses and excavation reports of Klaus Schmidt, who discovered the area, form the starting points for new ideas and offer highly thought-provoking analyzes for the future. Besides these, the ideas of other archaeologists, historians and theologians who are interested in the subject, were also evaluated.

Keywords: Göbekli Tepe, Temple, Sacred Area, Tokens, Klaus Schmidt.

Extended Abstract

Göbekli Tepe, located 15 km northeast of Şanlıurfa in the South-Eastern Turkey was discovered by Klaus Schmidt. Ever since Schmidt stepped into the Göbekli Tepe area, he noticed the great similarity of this place with Nevalı Çori, on which he had been researching before, and excavations began. This research process started in 1995, and the results it revealed have seriously changed what is known about the Neolithic Period.

In the region, especially in the research since 2000, Neolithic Period settlement has been determined. The common feature of settlements such as Karahantepe, Sefertepe, Hamzantepe and Taşlıtepe, which are among them, is that they all have T-shaped monumental obelisks known from Göbekli Tepe and Nevalı Çori. These settlements are contemporary, culturally similar, and spread over a wide area. However, this region is not limited to these areas. This is evidenced by the similarities of the general symbols used in a wide range of settlements in Upper Mesopotamia, such as Jerf er Ahmar, Tell Karamel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr, Mureybet, Dja'de, Nemrik and Kermez Dere. For example, apart from the cemetery in Körtik Tepe, structures and settlements belonging to the public were created. The surface levelers found in these settlements, which were used for the production of arrows and stone vessels, were decorated with animals and symbols like those found at Göbekli Tepe.

There is no doubt that the structures in the region contain elements related to the beliefs of the period, and their functions are open to

interpretation. In other words, it is difficult to say whether worship is held in these structures that allow us to talk about a belief system. However, it can be said that these structures are places that bring together a group of people and where various activities/rituals are held. Additionally, this situation is not unique to a single settlement, but the fact that structures with similar characteristics are also found in many settlements dating to the early stages of the Neolithic Period may indicate that there may be a common belief system in a wide geographical area.

T-shaped obelisks; Different studies showing that they depict human-like beings further emphasize their importance. It is clear that their construction played an important role in the lives of the people at Göbekli Tepe with the possibility that these human-shaped T-shaped stele could represent gods, ancestors, or other similar beings. The results of the geomagnetic survey at Göbekli Tepe have shown us that, apart from the existing structures, there are at least 15 different structures and more than 200 obelisks in total. In addition, the exact resemblance of the T-shaped stones found in Göbekli Tepe to the T-shaped stones found in Nevalı Çori, and the discovery of 16 obelisks in Karahantepe force us to make comparisons with similar structures in more distant regions.

Maybe it's the ancestors, not the gods. Therefore, when the subject is assumed in this way, it is possible to move away from a belief issue in the cause-effect relationship related to the creation of the pillars and approach it for more psychological or sociological reasons. This will enable us to gain different perspectives on the subject and make more interdisciplinary evaluations.

According to the data obtained, although the materials coming out of the interior were thought to belong here, it was seen that later on, during the filling of this place, it was made with materials from the environment. These materials were left in these places as grave gifts or dead gifts. Among them are exclusive items that have never been used.

In this direction, it has been observed that the buildings are treated almost like "humans" during the burial stage. It was a common practice in the Pre-Pottery Neolithic Period to bury such structures in a manner similar to people who died after they reached the end of their useful lives. (Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevalı Çori, Karahantepe, Jerf el Ahmar, Beidha, and Ain Gazal)

In addition to these views, it is necessary to look at the subject as follows: It cannot be said that the entire area is buried here. It can be thought that the existing structures have expired, and as a result, they have been buried. The people who built these, buried the structures but did not leave the area. They continued their lives by making a new one. Therefore, those who were not buried at the same time but were buried at different times.

Sometimes in the first stage, the gaps of the buildings with a large diameter were filled, and the smaller one on the same plan was placed inside. Therefore, the buildings were gradually transformed, and changes were made over time to suit the needs and conditions.

The data to be obtained with the "Stone Hills Project" (Göbekli Tepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Sefertepe, Çakmaktepe) covering the region will make the holistic interpretations much healthier and more efficient. In addition, it should not be forgotten that only 5-6% of Göbekli Tepe has been excavated, and each layer that will be uncovered has the potential to show or teach new things to a large extent.

Giriş

Türkiye'nin güneydoğusunda, Şanlıurfa kentinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe, Germuş Dağ silsilesinde bulunan en yüksek noktadaki alan üzerine inşa edilmiştir. Son Buzul Çağının ardından, avcı-toplayıcılar tarafından meydana getirilen bu anıtsal yapılar, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönemde kullanılmıştır.¹ Arkeologlar, uzun bir süre Neolitik Dönemi, Güneybatı Asya'daki toplulukların tarımın yapıldığı ve hayvancılığa başladıkları dönem şeklinde kabul etmişlerdir. Göbekli Tepe ise, konum olarak avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinin yaşandığı bölgenin merkezinde kalır. Bu alan, insanlık için avlanma ve toplanma organizasyonu açısından seviye olarak en yüksek noktayı işaret eder. Kronolojik olarak bakılırsa avcılık ve toplayıcılıktan evcilleştirme ve hiper-evcilleştirmeye geçişin başlangıcı ile eşzamanlıdır. Schmidt'e göre Göbekli Tepe 12.000-10.000 yıl öncesine tarihlenmektedir.²

"Mimari kalıntıların, Üst Paleolitikte Sibiry'a'da mamut kemiklerinden yapılan çadır ya da kulübe yapılarını bir yana bırakırsak, insanlığın en eski mimari anıtlarının olduğu döneme tarihlendiğine hiç kuşku yoktu."³

Bu alan çakmaktaşı işleyicileri ve silah imal edenler tarafından taşocağından getirilen taşlarla inşa edilmiş⁴ ve radyo karbon analizleri neticesinde de en az 1400 yıllık bir süre boyunca kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵

1960'lı yıllarda Göbekli Tepe'nin yer aldığı bölgede İstanbul ile Chicago Üniversitelerinin ortaklaşa yürüttüğü yüzey araştırmaları Halet Çambel ile Robert Braidwood'un başkanlığında yürütülmüş ve bölgede, çok sayıda çakmaktaşı yonga ve çeşitli taş aletleri ile Neolitik Çağ buluntularına rastlanmıştır. Arazi çalışmaları bittikten sonra ise uzun bir süre geçmesine rağmen, 1980 yılında, sonuç raporları ancak yayınlanabilmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları dizisinde 2589 numarası ile yayınlanan araştırma sonuçları; birkaç cilt olarak planlanmasına rağmen yayın sayısı sadece bir ciltte kalmış ve araştırma sonuçlarının yayın süreci yarım kalmıştır. İngilizce ve Türkçe olmak üzere iki dilde yapılan bu yayında, toplam yedi bölüm bulunuyordu. Bunların içerisinde; Göbekli Tepe ile ilgili olarak özellikle Peter Benedict'in makalesi dikkat çekicidir. Nevada Üniversitesinden olan Benedict, yazısında Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt illerinde yüzey araştırma alanları haritalar ve çizimlerle desteklenerek

¹ Notroff vd., 2015: 52-69.

² Schmidt, 2010a: 239-256.

³ Schmidt, 2018: 108; 257.

⁴ Luckert, 2019: 56; Culotta, 2009: 784-787.

⁵ Watkins, 2014: 34-49.

açıklanıyordu. Bahsi geçen bu makale içerisinde Göbekli Tepe adı ilk kez resmi olarak yer almıştı. Günümüzde elde edilen veriler ışığında, bir yere kadar doğru tespitleri olan Benedict, sadece alanın “mezarlarla kaplı olduğu” noktasında yanlış bir tespitte bulunmuştur.

Göbekli Tepe'deki mimari kalıntılar ise K. Schmidt tarafından keşfedilmişti.⁶ Schmidt, Göbekli Tepe alanına adım attığından beri, burasının, daha önce üzerinde araştırmalar yaptığı Nevali Çori ile büyük benzerliğini fark etmişti.⁷ 1995 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi işbirliği ile, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsünün ortak projesi kapsamında kazı çalışmaları başlamıştı. 1995'te başlayan bu araştırma süreci ve ortaya çıkarttığı sonuçlar, Neolitik Dönemle ilgili bilinenleri ciddi biçimde değiştirmiştir.⁸

Yıllar önce keşfedilen arazideki potansiyelin, zamanın mevcut şartları ile üzerinde daha derinlemesine bilimsel araştırma yapılamaması, bölge hakkında edinilecek bilgileri geciktirmiştir. Bu noktada, Schmidt'e büyük bir teşekkür borçluyuz. Arazinin bilimsel açıdan potansiyelini anladıktan sonra yaptığı girişimler sayesinde, bu tepenin, o dönemde yapılması planlanan Gaziantep-Mardin yeni karayolunun malzeme temini için “taş ocağı amacıyla kullanılması” kararını iptal ettirmiş ve belki de “dünyanın en eski taş tapınağını” görmemizi sağlamıştır.⁹

Göbekli Tepe'nin inşa edildiği dönemin özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir:

- Son buzul çağı henüz yeni bitmiştir, ılıman iklim kendini göstermeye başlayınca yaşam için ideal iklim ve çevresel koşullar oluşmaya başlamıştır.

- İnsanlar avcı-toplayıcı olarak yaşamlarını sürdürürler. Ana hedefleri hayatta kalmaktır.

- İnsanlar kilden çanak-çömlek yapmayı henüz keşfetmemiş veya geliştirmemiştir. Gündelik hayatta taş aletler kullanılır ve metal henüz keşfedilmemiştir.

- Karmaşık bir sosyal ve toplumsal yapıdan söz edilemez. Kurumsallaşan inanç sistemleri henüz mevcut değildir.

- Yük hayvanları henüz ehlileştirilmemiş ve insanlar tekerleği henüz keşfetmiştir.

Benzer Alanlar

İlk kez 1916'da Amerikalı Antropolog J. H. Breasted tarafından Mısır Körfezi'nden kuzeye doğru uzanan, Kuzey Mezopotamya'yı takiben Dicle'nin doğusu tarafından güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye'yi kapsayarak batıya doğru genişleyen, “nal” şekline benzeyen bölge “Bereketli Hilal” olarak

⁶ Gebel, 2014: 5-6.

⁷ Schmidt, 1994: 239-251.

⁸ Scham, 2008: 22-27.

⁹ Collins, 2019: 50.

adlandırılmıştır.¹⁰ Bu bölgede Göbekli Tepe'nin bulunmasından öncesi ve sonrası olmak üzere, çeşitli zaman dilimlerinde, Neolitik Döneme ait çok sayıda izlerin keşfedildiği bilinmektedir.¹¹ Göbekli Tepe, Çayönü kazılarında beri Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'de bu zaman dilimine ait 14'ü geniş içerikli olmak üzere, 22 kazı yeri ile meydana gelen oluşum ile net bir uyum sergilemektedir.¹²

Bölgede, 2000'den bu yana yapılan araştırmalarda Ardahan ve Harran Üniversiteleri Arkeoloji Bölümlerinin ortak çalışmalarıyla birçok Neolitik Dönem yerleşimi tespit edildi. Bunların arasında bulunan Karahantepe, Sefertepe, Hamzantepe ve Taşlıtepe gibi yerleşimlerin benzer özelliği, hepsinde Göbekli Tepe ve Nevali Çori'de bulunan T biçimli anıtsal dikili taşların yer almasıdır.¹³ Bu yerleşimler çağdaştır, kültürleri benzerlik taşır ve geniş bir alana yayılmıştır. Ancak bu bölge, yalnızca bu alanlarla sınırlı değildir. Bu durum, yukarı Mezopotamya'da, Jerf er Ahmar, Tell Karamel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr, Mureybet, Dja'de, Nemrik ve Kermez Dere gibi yerleşimlerde geniş bir alanda kullanılan genel sembollerin benzerlikleriyle kanıtlanmıştır. Örneğin Körtik Tepe'de bulunan mezarlık alanı dışında, halka ait olan yapılarla kompleks yerleşmeler oluşturulmuştur. Bu yerleşmelerde bulunan, okların ve taş kapların üretilmesinde yararlanılan yüzey düzleştiricileri, Göbekli Tepe'de bulunanlar gibi hayvanlar ve sembollerle süslenmiştir.¹⁴

418

OANNES
5 (2)

Mevcut araştırmaların ışığında Anadolu'nun, güney kısımlarında yer alan kurak-yarı kurak bölgelere kıyasla daha zengin ve verimli doğal çevre şartlarının, tarımsal üretim veya besin üretimine geçmeden önce sabit yerleşmeler meydana getirilmesini sağladığı bilinmektedir. Muhtemelen doğal çevre şartlarının getirdiği zenginlik, kültürel değişimi hızlandırmış, insanların yalnızca beslenmeye yönelmesi önceliğini değiştirerek yaşamsal önceliği olmayan ve "sanat" olarak tanımlayabileceğimiz işleri yapmaya olanak sağlamıştır. Bu konuda "sanat" ifadesiyle ilgili Özkaya'nın şu ifadeleri dikkate değerdir:

"Körtik Tepe'nin Hallan Çemi, Demirköy, Göbekli Tepe ve Çayönü gibi bölgenin yerleşimleriyle olan ilişkileri, başta bezemeli ve bezemesiz işlenmiş taş kaplar olmak üzere, sürmetaş ve yontmataş eserlerinde kavranabilmekle beraber, figürlü taş objeler gibi bazı özel bulgularda baş gösteren farklılıkları, Körtik Tepe'nin daha gelişkin bir kültürün temsilcisi olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Hallan Çemi ile birlikte Anadolu'da yerleşik düzene geçişin olasılıkla en erken evresinde yer alan Körtik Tepe, yerleşme ve barınma sorunlarını çözmüş, sosyal hiyerarşilerini oluşturmuş, dinsel inanış biçimlerinin yönlendiriciliğinde ölü gömme gibi bazı geleneksel uygulama biçimleri geliştirmiş ve özel

¹⁰ James Henry Breasted: <https://www.britannica.com/biography/James-Henry-Breasted> Erişim Tarihi: 20.03.2023.

¹¹ Bar-Yosef, 1986: 157-162; Braidwood-Braidwood, 1982; Braidwood vd., 1981; Çambel, 1981: 531-553; Esin, 1998: 95-103; Esin-Harmanakaya, 1999: 115-132; Özdoğan-Özdoğan, 1989: 65-74; Rollefson, 1998: 43-58; Stordeur, 2000: 1-4.

¹² Özdoğan, 2015: 38-51; Peters vd., 2014: 3065-3068.

¹³ Çelik, 2015b: 90-97; Çelik, 2014: 9-24; Dietrich vd., 2012a: 62-77.

¹⁴ Dietrich vd., 2012a: 62-77.

üretim alanlarında estetik değerler yaratmış bir topluluğun ve ünük kültürün temsilciliğini yapmaktadır.”¹⁵

Yine bu doğrultuda, Körtik Tepe kazılarında ortaya çıkarılan ve sayı olarak bini aşkın, her biri kendine has birer ustalık eseri veya meydana getirilmiş bir sanatı yansıtan, hammaddesi uzak mesafelerden taşınmış, bezemeli olarak yapılmış taş kaplar bunun en net biçimli göstergesi olarak söylenebilir.¹⁶

“Kutsal Alan”

Göbekli kelimesinin, tepe ile bir araya getirilmesi sonucunda, düz biçimdeki kireçtaşından oluşan platoda yukarı doğru çıkan bir göbeğe benzeyen ve buradaki kalıntıların, tepenin silüetini çok iyi andıran ‘Göbekli Dağ’ benzeri bir isim ortaya çıkmıştır.¹⁷ 1995 yılından itibaren bu bölgede kazılar yapan Schmidt, Göbekli Tepeyi Almanca “Bauch Berg” veya “Gebauhter Berg” olarak literatüre kazandırmıştır.¹⁸ İngilizcede ise “Belly Hill”, “Tummy Hill” veya “Abdomen Hill” olarak bilinmektedir.¹⁹ Bu alandaki çok sayıdaki insanın aktivitelerinin sonucunda biriken kalıntılar, 300 m çapında ve 15 m yüksekliğinde bir höyük oluşturmuştur.²⁰

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe kazılarıyla ilgili şu yorumları yapmıştır:

“...Göbekli Tepe’nin, bilinen Taş Çağı yerleşmelerinden biri olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. Atalarımız burada daha çok dinsel özelliği ön planda olan bir yer yapmışlardı. Yukarı Mezopotamya’nın bilinen ilk Neolitik yerleşmeleriyle yapılan karşılaştırmada, Göbekli Tepe’de o zamana kadar hiçbir yerden bilinmeyen, hatta Nevali Çori’de bile olmayan yoğunlukta, ritüel buluntularla karşı karşıya olduğumuzu görüyorduk. Böylece, tüm gözlemleri değerlendirerek yapılan yorum denemelerinde, Göbekli Tepe’nin bir köy yerleşmesi olmadığına kararına vardık.”²¹

“Göbekli Tepe’de çok sayıdaki buluntu ve yapıları gördükten, höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ’a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık. Böylece Göbekli Tepe’de ilk araştırma kampanyası sonrasında, bölgedeki tüm insanların, uzun bir zaman diliminde çalıştıkları ve çok daha uzun zaman diliminde buradaki kült törenlerini ziyaret ettikleri, bir kült merkezi ile karşı karşıya olduğumuz kesindi.”²²

Yukarı Dicle Havzasında yer alan Gre Filla’da ise şu şekilde veriler elde edilmiştir:

“Yerleşim planında dörtgen yapıların çevrelediği oval çukur yapılar içinde ele geçen buluntular, burada günlük yaşamdan çok ritüel faaliyetlerin yürütüldüğüne işaret etmektedir. Gerek yapılarda sunak olarak

¹⁵ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

¹⁶ Özdoğan, 2015: 38-51.

¹⁷ Schmidt, 2018: 103.

¹⁸ Luckert, 2019: 56.

¹⁹ Luckert, 2019: 57.

²⁰ Watkins, 2014: 34-49.

²¹ Schmidt, 2018: 107.

²² Schmidt, 2018: 113.

tanımlanan buluntular, gerekse dolgu özellikleri, çukur yapıların çevresindeki dörtgen planlı konutlarda yaşayan insanların ortak etkinlik alanları olabileceğini göstermiştir. Çukur yapıların çatılarının ahşapla kapatılması ve girişlerinin dar taş geçişlerle sağlanması, bunların günlük yaşam için elverişli olmadığı görüşünü desteklemektedir.”²³

Buradaki benzeri yorumların Jerf el-Ahmar ve Göbekli Tepe yapıları için de yapılması mümkündür.

Watkins’in “su ve yerel yiyecek kaynaklarına olan uzaklık nedeniyle bu yerin, insanların kalıcı bir şekilde uzun vadeli yaşayabileceği bir yer olması mümkün değildir”²⁴ şeklindeki yorumları olmasına rağmen burasının aslında su kaynaklarına çok uzak olmadığı, halen burada bir köy ile tarımcı bir topluluğun yer alması dikkate değer durumlardır. Ayrıca, alanda av hayvanlarının kemik parçalarına rastlanmasına rağmen insana ait kemik parçalarına rastlanmaması; burasının, bir anıt mezar olarak kullanılmadığını da işaret etmektedir. Bunlara ek olarak; kutsal bir alana işaret edecek bir şekilde, alanda bulunan iki dikili taş arasındaki kanal benzeri yapı ise tabanı, eğimli bir şekilde yapılmış, muhtemelen kum ya da sıvı gibi maddeleri yapının dış kısmından içeriye doğru aktaracak şekilde tasarlanmıştır. Bu tesisatın anlamı ise şu anlık belirsizdir.²⁵

Schmidt’in elindeki veriler neticesinde genel hatlarıyla vardığı “*Tapınak şehirden daha eskidir*” sonucuna Luckert de şu yorumlarla katılır:

“Katedral’ ile toplumun dini törenleri için kullanılan bir tür mimari yapı kastediyorsak hiç kuşkusuz doğrudur. Ama avcılık aşamasından yeni çıkmakta olan insanlar genelde evlerde yaşamaz ve yabani hayvanların göç ettiği yerlerde avcılar ve balıkçılar kamplarda yaşıyor olabilirler, ama henüz köylerde yaşayamazlar... Öte yandan Göbekli Tepe’deki Temenosların²⁶ Toprak Ananın vajinasını temsil ettiğine inanıyorum. Bunlar insanların kefaret ödemesi ve hayatlarının düzeltilmesine yönelik yerlerdi. Bu mekanların şehirlerden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır... Dolayısıyla Profesör Schmidt metafizik formülasyonunda son derece haklıydı.”²⁷

Harari de bu tezi şu cümlelerle destekler:

“Normalde öncüler bir köy inşa eder ve köy büyüyünce ortasına bir tapınak kurarlar. Fakat Göbekli Tepe bulguları, ilk önce tapınağın yapıldığını ve köyün daha sonra tapınak çevresinde geliştiğini işaret ediyor.”²⁸

Dietrich de bu görüşe paralel olarak şöyle der: “İlk önce tapınak olmuştur sonra kent’ cümlesi bu süreç için uygun bir tanımlamadır.”²⁹

²³ Ökse, 2022: 25-46.

²⁴ Watkins, 2015: 70-79.

²⁵ Schmidt, 2009: 241-264.

²⁶ Kutsal alan.

²⁷ Luckert, 2019: 64.

²⁸ Harari, 2017: 101.

²⁹ Dietrich vd., 2012a: 62-77; Scham, 2008: 22-27.

Burada konuyu biraz daha açarak ilerlemek elzemdir. Childe'a göre; insanoğlu tohumu ve hayvanı ehlileştirerek yerleşik hayata geçmiş ve bunu bir "devrim" olarak gerçekleştirerek Neolitik Dönemi yaşamıştır. Bu dönüşümü bazı nedenlerle açıklamaya çalışan Childe, insanoğlunun doğa ile mücadelesinde karşılaştıkları zorluklar ve büyük iklim değişikliklerinin getirdiği koşullar neticesinde ortaya çıkan yiyecek kıtlığı ile birlikte insanoğlunun yeni kaynaklara ulaşma hedefiyle yerleşik hayata "zorunlu" bir geçiş süreci gerçekleştirdiğini düşünmektedir.³⁰ Schmidt ise Buzul Çağı'nın sonuna yaklaşırken büyük çapta bir iklim değişiminin varlığını kabul etmiş, Holosen Dönem'in başındaki bu iklim değişiminin o günkü koşullarda gıda çeşitliliği ve miktarı konusunda etki göstermediği ve bu nedenle de insanların yerleşik hayata geçişinin iklimsel değişikliklerden ziyade toplumsal değişikliklerin sonucunda olabileceği fikrini öne sürmüştür.³¹

Yerleşik hayata geçiş görüşlerinin son yıllarda yapılan araştırmalarda güncellendiği açıktır.³² Güncel tartışmalar; besin üretimine geçişten ziyade yerleşik yaşam ekseninde tartışılmaktadır. Bu durumda, beslenme-çevre (ekonomik ve ekolojik temellendirmeler) ilişkisi yerine sosyal nedenler ön plana çıkmaktadır:

"Yerleşik yaşam ile besin üretimine geçişin eşzamanlı olmamasının yanı sıra erken yerleşmelerde özellikle Fırat ve Dicle Havzalarının yukarı kesimlerinde izlenen belirgin simgesellik dikkate değerdir. Anıtsal nitelikteki özel yapılar ve sembolizm, inançların sosyal çevrenin önemli bir bileşeni hatta birleştirici unsuru olduğunu işaret etmektedir. Bu bakımdan

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Childe, 2006.

³¹ Luckert, 2018: 8.

³² "Yakındoğu'da besin üretimine geçişin nedenleri ve bunun nasıl olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında Lewis R. Binford, Kent V. Flannery ve Mark Nathan Cohen'in geniş spektrumlu geçim (broad-spectrum subsistence), nüfus artışı ve kaynak baskısının (resource stress) besin üretimine yol açtığını; P. E. L. Smith, T. Cuyler Young ve Ester Boserup gibi başka bilim insanlarının ise yine nüfus artışına bağlı baskının teknolojik değişimleri, bunun da besin üretimini teşvik ettiğini; Henry Wright ve Frank Hole'ün Holosen sonunda iklimsel ve antropojenik etkilerin tahıl türlerinin bol olarak yetişmesine olanak sağladığını, artan tahıl tüketiminin nihayetinde besin üretimini başlattığını; David Rindos'un insanın doğa/bitkilerle olan karşılıklı ilişkisinin besin üretimine evrildiğini; Barbara Bender'in ürün fazlasının sosyal bir değer olarak değiş-tokuş edilmesinin besin üretimini teşvik ettiğini; Brian Hayden'in ise toplumsal rekabet ve sosyal ortamın besin üretimini etkilediğini belirttiği, doğal çevre, nüfus, teknoloji ve sosyal ortam üzerine odaklanan birçok görüş vardır." Wright, 1971: 447-477; Watson, 1995; Harris, 1996; Bar-Yosef, 1998: 1-5; Simmons, 2010. "Neolitik yaşamın neden ve nasıl ortaya çıktığı kadar gelişimine, özellikle tarım ve hayvancılığın ekonomik bir model olarak oturmaya başladığı süreçle ilişkin farklı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen'in PPNB için öngördükleri, Levant'tan Anadolu'ya uzanan "etkileşim alanı" (interaction sphere) olarak adlandırdıkları, Levant bölgesinin öncüllüğünü savunan modeldir. Stefan K. Kozłowski ve Olivier Aurenche ise "Altın Üçgen" (Golden Triangle) adını verdikleri modelde Kuzey Suriye, Fırat Havzası'nın üst kesimleri ve Zagroslar'dan oluşan bölgenin evcilleştirme, mimari gelişmeler ve yapılandırılmış yerleşmelerin ortaya çıkışında belirleyici bir alan olduğunu belirtmektedir. Daha çok tek merkezli ve belirli bölgeleri çekirdek olarak değerlendiren bu modellere ilişkin en önemli kırılma Hans Georg K. Gebel tarafından ileri sürülen "çok merkezli evrim" (polycentric evolution) modelidir. Esasında bu görüşü temellendiren somut kanıtlar bitki ve hayvan kalıntılarında gelmektedir. Bu bağlamda Yakındoğu genelinde yapılan çalışmalar, evcilleştirmenin tek merkezli olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır." Bar-Yosef-Belfer Cohen, 1989: 59-72; Kozłowski-Aurenche, 2005; Gebel, 2004: 28-32.

son yıllarda söz konusu bölgede; bir başka deyişle Doğu Toroslar'ın güney eteklerinde gerçekleşen araştırmalar, Neolitik kavramı ile bu yaşam biçiminin yeni bir bağlam içinde değerlendirilmesinde de belirleyici olmaktadır."³³

Karul'un yine aynı eksende bu şekilde görüşleri mevcuttur:

"Özellikle beslenme ile ilgili veriler avcı toplayıcı ekonomiden yerleşik yaşam tarzına ve besin üretimine dayanan ekonomilere geçişi hızlandırmada tahıl tüketiminin merkezi bir rol oynadığı görüşlerinin en azından bu coğrafyada doğruyu yansıtmadığını, buradaki ilk sabit köylerin avcılık ile geçindiklerini gösterir. Dicle kıyısının bu son avcılarını, ilk köyleri kurmakla kalmadıkları gibi, yapı teknolojisindeki ilk önemli adımları, ilk evcilleştirme denemelerini ve sembollerini geniş bir bölgede tekrar eden, belki de bir din olarak tanımlanabilecek ortak inanç ile ritüellerini gerçekleştirerek bugünkü yaşam biçiminin temellerinin atıldığı bir ortamı var etmişlerdir."³⁴

Bu noktada güncellenen veriler Özdoğan'ın görüşlerini akla getirmektedir:

"İlk yerleşmeler, üretime geçilmeden önce başlamıştır.

-Neolitik Dönemin esası besin üretimi değildir.

-Neolitik yaşamın tek tip olmadığı anlaşılmıştır.

-Üretim devriminin belirleyen sonuçları Neolitik Dönemin sonlarında etkili olmuştur.

-Neolitik Dönemde toplumsal düzen eşitlikçi değildir.

-Neolitik topluluklar hızlı bir gelişme süreci içindedir.

-Uzman zanaatkarlar ve organize ticaret Neolitik Dönemden itibaren görülmektedir."³⁵

Bu doğrultuda aynı coğrafya üzerinde bulunan Körtik Tepe'nin verdiği bilgiler kayda değerdir:

"Körtik Tepe, Anadolu özelinde Akeramik Neolitik Dönemin bazı bilinmezlerine yeni yaklaşımlar getirdiği gibi, kültürel repertuarın kapsamını da genişletmiştir. Genelde taş kültürünün gerektirdiği bulguların egemen olduğu mezarlarda ortaya çıkarılan bulgular, yerleşimin karakterini belirleyen arkeolojik veriler ve bunları destekleyen analizler, Anadolu coğrafyasında yerleşik düzene geçişin en erken yaşandığı yerleşimlerden birisinin de Körtik Tepe olduğu gerçeğini ortaya koyduğu gibi, çağdaşlarına göre daha gelişkin bir kültürün temsilcisi olduğunu da kanıtlamaktadır. Genel anlamda değerlendirildiğinde; besin kaynaklarının yönlendiriciliğinde göçer yaşayan toplulukların aksine, Körtik Tepe'de sürekli yerleşime geçildiği; besin depolama yöntemlerinin geliştirildiği, belirgin dinsel inanış biçimlerinin geliştiği ve kurallaştığı anlaşılmaktadır."³⁶

³³ Özdoğan-Karul, 2020: 1-28.

³⁴ Karul, 2013: 84-96.

³⁵ Özdoğan, 2003.

³⁶ Özkaya vd., 2009: 511-535.

Dolayısıyla, Körtik Tepe’de bulunan korunmuş yapıların türleri ve sayıları göz önüne alındığında, barınma sorununun ortadan kalktığı görülür. Yuvarlak planlı oluşturulan bu yapılar örtü sorununa da çözüm bulmuş, yerleşik düzen için önemli bir adım atılmış, insanlar da yerlerini değiştirmeden beslenme ihtiyaçlarına cevap veren imkanlara sahip olmuşlardır. Bunun neticesinde tarım öncesi toplumlarda yerleşik yaşam biçimlerinin ortaya çıktığı açıktır.³⁷

Bölgedeki yapıların, dönemin inançlarıyla ilgili öğeleri içerdiklerinden şüphe edilmemesinin yanı sıra işlevleri ise yoruma açıktır. Başka bir ifade ile bir inanç sisteminden bahsetmemize imkan tanıyan bu yapıların içlerinde ibadet yapıp yapılmadığını söylemek zordur. Yine de bu yapıların bir grup insanı bir araya getiren ve içerisinde çeşitli etkinliklerin/ritüellerin yapıldığı mekanlar olduğu söylenebilir. Bunlara ek olarak; bu durumun yalnızca tek bir yerleşime özgü olan bir durumu içermediği, benzer özelliklere sahip yapıların Neolitik Dönemin ilk zamanlarına tarihlenen birçok yerleşimde de olması geniş bir coğrafi alanda ortak niteliklere sahip bir inanç sisteminin olabileceğini gösterebilmektedir. Bu alandaki yapılar; Neolitik Dönemin ilk zamanlarında, bulunan diğer başka yapıların benzeri şeklinde yuvarlak planlıdır.³⁸ Sonrasında ise bu yapılar köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimlerde, izleyen dönemlerde de dörtgen planlarla meydana getirilmiştir. Dolayısıyla; mimarideki bu belirgin farklılık bu özel yapıların işlevlerinde değişikliğe neden olmamıştır.³⁹

“Bütün konusunda kesin bir yargıya varamamakla beraber, genel bir değerlendirmeye, Akeramik Neolitik evrenin en erken yerleşimlerini karakterlendiren ve doğrudan toprak zemin üzerine inşa edilmiş yuvarlak planlı; düz ya da çukur tabanlı, tek mekanlı bu konut tipine, içinde Körtik Tepe’nin de bulunduğu, Hallan Çemi, Göbekli Tepe, Tell Abr, Jerf el

³⁷ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

³⁸ Özkaya vd., 2009: 511-535. Yakın bölgede yer alan Körtik Tepe’de de yuvarlak planlı yapıların olduğu ve bunların barınma, depolama ve olası bazı sosyal organizasyonlarda kullanıldıklarına dair verilere ulaşılmıştır. “Bütün mimari katmanlarda konutlar yuvarlak planlıdır. Genelde tek sıra hâlinde işlenmemiş taşlardan oluşan konutların tabanı sıkıştırılmış topraktanır. Genelde üç tip ile temsil edilen Körtik Tepe yapılarının ilkinin yuvarlak planlı yapılar oluşturur. Çapları 2.30 – 3.00 m.lerde değişkenlik gösteren bu yapılar, basit ve işlenmemiş taş sıralarından oluşan temelleriyle ortak özellikler içerirler. Bağımsız durumda olanların yanı sıra, çoğunlukla birbirleriyle bitişik olan söz konusu konutlar, yuvarlak planlı yapılar adı altında tanımlanmış olarak, Akeramik Neolitik evrenin Hallan Çemi, Göbekli Tepe, Tell Abr, Jejr el Ahmar, Şeyh Hasan, Mureybet, Qermez Dere ve Nemrik gibi Yakınoğu’nun diğer merkezlerini de karakterlendirirler.”

“İkinci grubu, yaklaşık bütün yapılanma seviyelerinde varlığına tanık olunan ve çapları 1.10 -2.10 m. arasında değişen yapı modelleri oluşturur. Diğerleri gibi yuvarlak tasarıma sahip bu yapıların tabanı küçük ve orta ölçekli çakıl taşlarıyla döşelidir. Yerleşimin doğu ve batı yakalarında, yaklaşık bütün derinliklerde aynı alanlarda yoğunlaşan bu oluşumlar, saptandıkları derinlikler bakımından bir önceki grupla paralellikler gösterirler. Boyutları itibarı ile oturma elverişli olmayan söz konusu yapılar, Hallan Çemi’deki benzerlerinden hareketle, depolama birimleri olarak hizmet etmiş olmalıdır. Ayrıca, bu yapıların içinde yoğun bitkisel kalıntıların saptanması da, bu yöndeki işlevleri konusunda ayrı bir kanıt oluşturur. Dolayısıyla, besin depolamaya hizmet ettiği anlaşılan söz konusu yapılar, Körtik Tepe’nin yıl boyu yerleşilmiş bir merkez olduğu konusunda önemli ipuçları sağlarlar.”

³⁹ Karul, 2019: 34-43.

Ahmar, Şeyh Hasan, Mureybet, Qermez Dere ve Nemrik gibi Yakınoğu'nun Akeramik Neolitik merkezlerinde de tanık olunur.”⁴⁰

Yukarıda bahsedildiği gibi Körtik Tepe kazılarında açığa çıkarılan direkt olarak toprak zemin üstünde meydana getirilen yapılar, işlenmemiş ve basit olarak taş sıralardan yapılan temelleriyle çukur tabanları sıkılaştırılmış topraktan meydana getirilmiştir. Ölçüleri açısından çok az sayıda kişinin barınmasına imkan tanıyan, zaman zaman birbiriyle yan yana gelecek şekilde dizilmiş konutlar, yuvarlak plana sahip yapılar şeklinde tanımlanmıştır.⁴¹

Karahantepe'de ise:

“...Her iki yapı grubunun da eşzamanlı kullanıldığını, en azından konutların açılmış olan bu seviyesi inşa edildiğinde, özel yapı kompleksinin var olduğunu söylemek mümkündür. Konutların dolgu içine açılmış olması, bu alanın yenilenen konut düzlemleriyle yükseldiğini düşündürmektedir. Bu nedenle özel yapılar olduğu yerde yenilenirken, konutların üst üste inşa edilerek zaman içinde yükseldikleri öngörülmektedir.”⁴²

Gre Filla'da yapılan çalışmalar ve elde edilen veriler de kayda değerdir. Göbekli Tepe kültürüyle benzerlikler içeren bu alanda, taş temelden oluşan yuvarlak ve oval şekilde planlı yapılar çamurdan harç ile etrafı sıvanmış, üst bölgesindeki örtüleri de içeriden sağlanan direklerle desteklenmiştir. Buna ek olarak, yarı dairesel biçimli küçük yapıların üzerini örten çardağa benzeyen çatı kısımları da yapıların ön tarafında yer alan direklerle desteklenmiştir. Burada yuvarlak şeklindeki yapıların dış kısımlarına eklenen yarı daire benzeri kısımlar depolama yapılabilecek yerlere ihtiyaç duyulduğu şeklinde tahmin edilmektedir. Alanda bulunan taş paye ve karşılıklı olarak görülen dört küçük boyutlu stel ise çevredeki konutlarda yaşamını sürdüren topluluğun ortak bir şekilde kullanabileceği kamusal yapı ihtimalini göstermektedir.⁴³

Yukarıda bahsi geçen “depolama birimleri” konusunu daha detaylı bir biçimde analiz etmek gereklidir. Bu doğrultuda Boncuklu Tarla'da yapılan araştırmalar konu ile ilgili sağlıklı veriler sunacaktır:

“Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem tabakalarında tespit edilen depolama birimlerine hem tipolojik ve kronolojik hem de yerleşme düzenleri ve konutların mekânsal organizasyonları açısından bakıldığında ÇÇNA ve ÇÇNB Dönem'de köklü değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Örneğin ÇÇNA Dönem'de konutların etrafında bulunan depolama birimlerinin yoğun olduğunu görmekteyiz. Fakat depolama birimleri hem mimari hem de yerleşim düzeni açısından iki ayrı form ile karşımıza çıkmakta. Bunlardan ilki ortak kullanım alanlarında bulunan depolama birimleri diğeri ise konutlarla beraber inşa edilen depolama birimleri. İlkinin ortak ikincisinin ise daha küçük boyutlu olan aile/grup kavramı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir...Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan

⁴⁰ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38; Aurenche, 2007: 50-65; Kozłowski-Kempitsy, 1990: 348-362; Rosenberg-Redding, 2000: 39-41.

⁴¹ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

⁴² Karul, 2022: 1-8.

⁴³ <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/guncel-kazilar/bir-neolitik-verlesim-gre-filla>. Erişim Tarihi: 29.04.2023; Ökse, 2022: 25-46.

depolama birimlerinin hem köy yerleşim sistemlerinin hem de konutların mekânsal işlevlerinin bir parçası olarak planlanmış ve inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu bağlamda depolama birimlerinin sadece ekonomik boyutlu bir yapılanmanın mimari yansıması olmadığı, söz konusu birimlerin aynı zamanda dönemin sosyo-ekonomik ve köy-mekân yerleşme düzenlerinin de (spatiale) oluşmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.”⁴⁴

Bu tespiti destekleyen başka görüşler de vardır:

“Yakın Doğu’da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem’e tarihlenen depolama birimlerinde görülen tipolojik çeşitlilik ve bu birimlerin köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde sahip oldukları konumlanmaları, söz konusu dönem topluluklarının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel organizasyonlarının mimari olarak ortaya çıkan bir yansıması şeklinde değerlendirilmektedir.”⁴⁵

“Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (MÖ 10.200-8800) avcı-toplayıcı grupların besin üretmeye başladıkları, örgü duvarlı dairesel barınaklar ve depolama birimleri kullandıkları dönemdir.”⁴⁶

Son olarak, Boncuklu Tarla’nın sahip olduğu özellikler ile çevresindeki yerlerle de bu konu hakkında benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir:

“Höyüğün doğusundaki iki yuvarlak planlı yapı yaklaşık 1,5-2 m. yarı çapındadır ve daha çok silo görünümündedirler...yuvarlak planlı yapıya ait duvar, iskanın sadece doğu kesiminde olmadığını batı bölümünde de olduğunu göstermektedir....Söz konusu yapı hem plan ve boyut açısından hem de inşa teknikleri bakımından Yukarı Dicle Havzası’nda Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Gusir Höyük ve Hasankeyf Höyük gibi yerleşim yerlerindeki binalara benzemektedir.”⁴⁷

T Biçimli Dikili Taşlar

T biçimindeki dikili taşların; stilize olmuş insana benzeyen varlıkları betimlediğini gösteren bazı araştırmalar, bu dikili taşların öneminin daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bahsi geçen insan formulu T biçimindeki dikili taşların, tanrıları, ataları veya bunlara benzeyen diğer varlıkları belki de temsil etmeleri olasılığıyla birlikte, meydana getirilmelerinin, burada bulunan insanların yaşamlarında önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Göbekli Tepe üzerinde yapılan jeomanyetik araştırmaların neticeleri, mevcut yapıların haricinde, en az 15 farklı yapının ve genel olarak da 200 üzerinde dikili taşın var olduğunu göstermiştir.⁴⁸ Buna ek olarak, Göbekli Tepe’de bulunan T biçimindeki taşların, Nevalı Çori’de bulunan T biçimli taşlara birebir benzemesi,⁴⁹ Karahantepe’de de 16 adet dikili taşın ortaya çıkarılması⁵⁰ bizi daha uzak bölgelerdeki benzer yapılarla kıyaslama yapmaya zorlamaktadır. Bu doğrultuda özellikle “Taş Tepeler” projesinden gelecek tüm veriler Göbekli Tepe

⁴⁴ Kodaş, 2020: 123-146.

⁴⁵ Stede, 2010; Aurenche 1981; Valla, 2008.

⁴⁶ Weninger ve diğerleri, 2009: 7-59; Willcox vd., 2009: 151-158.

⁴⁷ Kodaş-Erdoğan, 2017: 693-710.

⁴⁸ Schmidt, 2018: 279.

⁴⁹ Schmidt, 2018: 21.

⁵⁰ Karul, 2022: 1-8.

ile çevresindeki alanlar hakkında daha net kıyaslama yapılmasını sağlayacaktır.

Watkins, Göbekli Tepe'deki dikili taşları şöyle yorumlar:

“Merkez dikili taşları, el ve kolların yanı sıra kemer ve peştamal tasvirleri ile belirtilen antropomorfik özellikler taşıyor. Oldukça büyük boyutlu ve soyut üslupta işlenmiş bu dikili taşların insandan daha büyük, daha güçlü, belki de tanrısal varlıkları temsil ettiği düşünülüyor.”⁵¹

Bir diğer yoruma göre ise:

“Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıları oluşturan T biçimli dikili taşların, 'T' formunu oluşturan dikdörtgen biçimli üst kısmının insan kafasını temsil eden soyut bir tasvir olduğu, kısa kenarının ise insan yüzünü temsil ettiği düşünülüyor. Dikili taşların gövde kısmında ise; açıkça belirgin kol ve belin orta kısmına doğru işaret eden parmaklarıyla el motifleri dikkat çekiyor. Bel kısmında yer alan kemer ve peştamal motifleri de yine insansı özelliklere vurgu yapıyor.”⁵²

Göbekli Tepe'de somut bir tanrı varlığına rastlanmaması, soyut ve ulaşılamaz güçlü bir varlığa tapınıldığı fikrini akla getirebilir. Belki de dikili taşların üzerinde yer alan hayvan sembolleri de kutsala ulaşma aracı olarak değerlendirilebilir.⁵³ Bu bağlamda üreme ve bunun yanında belki de sonsuz olma fikri düşünülebilir. Bunlarla ilgili bu şekilde görüş ve ipuçları olsa da ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.

“Göbekli Tepe'de yer alan D yapısı merkez dikili taşı ile 43 numaralı dikili taşa bakıldığında Sümer Mitolojisi ile ilgili bazı sahnelere rastlanmaktadır. Merkez dikili taşın taç kısmında Tanrıça İnanna ve eşi Çoban Tanrısı Dumuzi'nin “Kutsal Evlilik” töreni tasvir edilmektedir. ‘Söz konusu dikili taş üzerinde yer edinmiş olan sembol H glifinden ziyade el el ele tutuşmuş ve bir aşkı temsil eden kadın ve erkeği sembolize etmektedir. Bu sembol nerdeyse tüm Eski Yakındoğu milletleri tarafından bilinen, kutsanan ve kutlanan bir vakaya atıfta bulunmaktadır: Bu da Tanrıça İnanna ve eşi Çoban Tanrısı Dumuzi'nin ‘Kutsal Evlilik’ törenidir’ 43 numaralı dikili taşta ise ‘İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi’ adlı mitolojik öyküye benzer bir tasvir söz konusudur. ‘İlk bakışta 43 numaralı dikili taşın birbiriyle bağlantısı bulunmayan kabartma sahnelerinden oluştuğu düşünülse de gerçekten seçilen figürler tek tek irdelendiğinde muazzam bir kompozisyonla karşılaşılmaktadır. Figürlerin sembolik değer bakımından incelenmesiyle T formundaki sütunun kozmik olarak yer kabuğu ile ilksel denizin tasvir edildiği su dalgaları ile başladığı görülmektedir. Ayrıca yer kabuğu ile ilksel deniz alanının tam ortasında boş kalan kısımda yan yana dizilmiş üç tane dağ benzeri motif işlenmiştir. Söz konusu bu dağ motiflerinin her birinin kendi sathına da bir hayvan silueti yerleştirilmiştir. Bu noktada analogik olarak 43 numaralı dikili taş ile ‘Tanrıça İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi’ adlı anlatı arasında bir bağ kurulduğunda dağ şeklinde çizilmiş motiflerin Sümerce memleket manasına gelen KUR'lara tekabül ettiğini düşünebiliriz.”⁵⁴

⁵¹ Watkins, 2015: 70-79.

⁵² Notroff vd., 2015: 52-69.

⁵³ Kılıç-Eser, 2019b: 746-766.

⁵⁴ Kılıç-Eser, 2019a: 357-376.

Yukarıda açıklandığı gibi Sumer mitolojisi ile ilgili bağlantılı fikirler olsa da bunları net bir şekilde söyleyebilmek için henüz erkendir, ancak, Göbekli Tepe'nin aynı coğrafyada yaşayan ve kendinden sonraki inanç sistemlerini de etkilemesi olasılığı göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla kazı alanından alınacak yeni veriler sonucunda Mezopotamya mitolojisi ile görülecek olası benzerlikler bilim dünyasını çok da şaşırtmayacaktır.

Daha sonradan inşa edilen fakat Göbekli Tepe'ye benzer daire biçiminde oluşturulan birçok tapınak da görmek mümkündür. Britanya'da bulunan Kelt-Roma tapınakları,⁵⁵ İngiltere'deki Stonehenge,⁵⁶ Hindistan'daki Khasi kabilesine ait kült yapısı,⁵⁷ İskoçya Aberdeen'de yer alan ve yaklaşık MÖ 3000 civarına tarihlenebilecek Neolitik döneme ait taş çember yapısı,⁵⁸ gibi örnekler en göze çarpanlarıdır. Yuvarlak mimari yapılar için acaba "herkesin etrafında eşit mesafelerde toplandığı bir eşitlik sembolü müydü?" ya da başka bir alternatif görüş olarak bu yuvarlak düzen bir "sonsuzluk sembolü müydü?" şeklinde bazı yorumlarda bulunulabilir. Fakat bunların net cevabına mevcut veriler üzerinden henüz ulaşamayacaktır. Ayrıca bu alanlardaki; her kutsal alanda da görüldüğü gibi taştan yapılan bir daire, çit veya duvarla çevrilmesi oldukça yaygın görülen uygulamalardandır. Bu şekilde kutsal alanın sınırları belirlenmiş oluyordu. Bilindiği üzere birçok toplumda kutsal mekana girmeden önce bir dizi hazırlık yapılmalı ve yapılmadığı takdirde tehlikeli olabilecek bu mekana girişte bazı geleneksel kurallara da uyulması gerekiyordu.⁵⁹

Diğer taraftan ise Köşkdere dikili taş konusunu şöyle yorumlamaktadır:

"Göbekli Tepe'deki heykeller insanoğlunun ölümle yaşam arasındaki ayrımı ruhsallaştırmaya başlamasındaki önemli bir kanıt niteliğindedir. Geçiş nesnesi, çocuğun bir nesneyi annesinin yerine koyarak yalnız kalma kapasitesini arttırmasına yardımcı olur. İnsanların, lider atalarının yerine anıt heykeller dikerek, ataları olmadan grup olarak kalabilme kapasitelerini arttırmaya çalıştıklarını düşünebiliriz. Anıt heykel ne kadar büyük ve kalıcı olursa; grubun büyüklüğüne, birbirine bağlılığına ve kuşaklar boyu kalıcılığına dair güçlü bir izlenim yaratacaktır. Ölümün yarattığı narsistik yaralanma hem yüce bir anıt inşasıyla hem de grubun birlikteliğiyle onarılmaya çalışılmış olabilir."⁶⁰

Bu görüş akla daha yatkın gelmektedir. Belki de mesele tanrılar değil atalardır. Özdoğan da bu görüşü "*Göbekli Tepe'de Ata Kültüne rastlanır*"⁶¹ şeklinde desteklemektedir. Dolayısıyla konu bu şekilde varsayıldığında dikili taşların meydana getirilmesi ile ilgili neden-sonuç ilişkisi içerisinde bir inanç meselesinden uzaklaşılarak daha çok psikolojik veya sosyolojik sebeplere yaklaşılabilir. Bu da konu üzerinde farklı perspektifler kazanılmasını ve daha fazla interdisipliner değerlendirme yapılmasını sağlayacaktır.

⁵⁵ Bonnefoy, 2000: 1: 561.

⁵⁶ Schimmel, 2000: 265.

⁵⁷ Eliade, 2005: 262.

⁵⁸ Barclay, 1998: 32-33.

⁵⁹ Eliade, 2005: 437.

⁶⁰ Köşkdere, 2016: 97-115.

⁶¹ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

Sembolik anlamların yanı sıra işlevsel olarak da alanın ortasına karşılıklı yerleştirilmiş iki dikili taştan daha alçak olan diğer taşların konik bir çatıyı taşıyan payanda işlevine sahip oldukları görüşleri de vardır.⁶²

Semboller

Son dönemlerde, Göbekli Tepe'ye yakın alanlardaki yüzey araştırmalarında ve Dicle Vadisi ile Fırat Vadisi'ndeki kurtarma kazılarında, Göbekli Tepe ile aynı zamana tarihlenen dikkat çekici mimari kalıntılar keşfedilmiştir. Bunların neticesinde, Göbekli Tepe etrafında yaşamış olan, görece daha gelişmiş ve de daha çok sayıya sahip topluluklar bulunduğunu göstermektedir. Göbekli Tepe'deki dikili taşların kabartmalarında bulunan motif ve imgelerin benzerleri uzak sayılabilecek başka yerleşmelerde de görülmüştür. Dicle Vadisi'nde, Hasankeyf ve Batman çevresinde devam eden kazılarda yeni ortaya çıkarılan bazı yerleşmelerde de buralara benzeyen sembollere rastlanmıştır. Fırat Vadisi'nde bulunan yerleşimlerde de aynı şekilde benzeri sembollere rastlanmıştır.

Konuyla ilgili sürece daha detaylı bakıldığında mevcut Neolitik sembolizm anlayışımızın temelini Jericho'daki kazılara dayandığı görülür. İlk yerleşik toplumlar ölüleriyle birlikte yaşamıştı.⁶³ Jarmo'daki yaklaşık 5500 adet buluntu birçok hayvan ve memeli tasviri içermektedir.⁶⁴ Catalhöyük'teki kazılar ölümler, atalar ve sembolizmle ilgili bilgiler edinilmesini sağladı.⁶⁵ 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan Tell Mureybet⁶⁶, Çayönü⁶⁷ ve Tell Abu Hureyra⁶⁸ kazılarında kült ve özel binalarla ilgili buluntulara ulaşıldı. Zaman içerisinde bu arkeolojik kazılara yenileri eklendi: Kermez Dere⁶⁹, Nemrik⁷⁰, Hallan Çemi⁷¹, Nevali Çori⁷² ve Cafer Höyük⁷³ gibi alanlarda çeşitli figüratif eserler, heykelcikler ve binalara rastlandı. Daha yakın dönemde yapılan kazılarda ise; Tell Karamel⁷⁴, Dja'de el Mughara⁷⁵, Gusir Höyük⁷⁶, Hasankeyf Höyük⁷⁷ ve Körtik Tepe⁷⁸ özellikle hayvan sembolü içeren nesnelere ve sembollerin kullanıma yönelik önemli buluntular keşfedilmiştir. Bu kazıların ortak sonuçlarına baktığımızda Orta Fırat ve Yukarı Dicle Havzası boyunca yaşayan toplulukların inanç ve fikir alışverişinde buldukları ve kült ile semboller açısından birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları rahatlıkla söylenebilir.

⁶² Karul, 2022: 1-8.

⁶³ Kenyon, 1971: 5-30.

⁶⁴ Morales, 1983: 369-423.

⁶⁵ Mellaart, 1967.

⁶⁶ Van Loon, 1968: 265-282.

⁶⁷ Braidwood vd., 1971: 1236-1240.

⁶⁸ Moore vd., 2000.

⁶⁹ Watkins, 1995: 19-24.

⁷⁰ Kozłowski, 1989: 25-31.

⁷¹ Rosenberg, 2011: 61-78.

⁷² Hauptmann, 2011: 85-138.

⁷³ Cauvin, 2000.

⁷⁴ Mazurowski-Kanjou, 2012.

⁷⁵ Coquegniot, 2000: 63-79.

⁷⁶ Karul, 2011: 1-17.

⁷⁷ Miyake vd., 2012: 3-7.

⁷⁸ Özkaya, 2009: 3-8.

Göbekli Tepe gibi daha yazı dilinin henüz gelişemediği zamanlarda insanların veya toplulukların duygu, düşünce veya inançlarını ifade etmelerinin en akla gelen biçimi sembolizm şeklindedir.⁷⁹ Tillich'e göre sembollerin bazı özellikleri şu şekildedir:⁸⁰

-Kendisinin haricinde, direkt olarak kavranamayan bir şeye işaret ederler,

-Temsil ettiği şeyin gerçekliğini kapsarlar,

-Bizim kavrayamadığımız bazı gerçeklik seviyelerini aydınlatabilirler,

-Mevcut varlığımızın gizli kalmış ve derindeki kısımlarını bize algılayabilirler,

-Bireysel ya da toplumsal bilinçaltından ortaya çıkabilirler, bu nedenle de istenilen zamanda üretilemezler.

-Biyolojik yapıları vardır. Süreç içerisinde doğarlar, büyürler ve ölürlür.

Göbekli Tepe'de çok sayıda sembol olmasından yola çıkarak, "sembol" kavramıyla ilgili şu şekilde genel değerlendirmelerin yapılması da gereklidir: İnsanlar, yaşadıkları olayları ve açıklayamadıkları düşüncelerini aktarmak için büyük oranda sembollerini kullanmışlardır.⁸¹ Bu semboller; bazı zamanlarda, etkileme ve yönlendirme işleviyle de oluşturulmuştur.⁸² Oluşturulan sembollerin içerisinde; hayvan ve bitki motifleri de görülmekte olup, bunlar; insanların iletişim kurdukları kişiler ya da topluluklar hakkında algıladıkları dünyayı, kendi hayatlarını ve yaşadıkları olayları kapsayan bilgiler içermektedir.⁸³ Kültür içinde yaşanan tarihi, coğrafyayı, dini, gelenek ve göreneklere yansıttığı için iletişim süreçlerinde çeşitli anlamlar içerebilmektedir. Bu nedenle bazı hayvan sembollerini kötü anlamlar yansıtabilirken bazıları da iyi anlamları yansıtabilmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla karşılıklı iletişim halinde alıcının, oluşturulan sembolü doğru algılayabilmesi için, o kişiler arasında ortak bir kültür, değer ve inanç paylaşımının olması da gereklidir. Hayvan sembollerinin ise sadece bireyler arası iletişimde kullanılmadığı, toplumsal mesaj vermek amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin hayvan sembollerıyla oluşturulan ülkelerin bayrakları kullanılan hayvanların fiziksel özelliklerine bağlı olmak üzere güçlü, barışçıl, cesaretli ve şerefli olduklarına dair mesajlar içermektedir.⁸⁵

Göbekli Tepe ile ilgili bir diğer önemli husus ise bulunan parçalar veya semboller üzerinde dişi unsurların var olmamasıdır. Göbekli Tepe ile çağdaş olan yerleşmelerin aksine burada yer alan insan ve hayvan tasvirleri büyük oranda erkektir ve burada neredeyse ayırt edilebilir şekilde hiç kadın tasviri görülmemektedir.⁸⁶ Bazı görüşlere göre bu durum tesadüf değildir.⁸⁷ Luckert'a

⁷⁹ Özalp, 2016: 59-74.

⁸⁰ Tillich, 1958: 41.

⁸¹ Gibson, 2013: 14.

⁸² Alp, 2009: 69.

⁸³ Chikako, 2002: 6.

⁸⁴ Alp, 2009: 179.

⁸⁵ Yiğit vd., 2011: 56-57.

⁸⁶ Dietrich vd., 2019: 6-9; Schmidt, 2018: 120.

göre kadın figürünün tespit edilememesinin başlıca nedeni Göbekli Tepe'nin fiziksel olarak bir tanrıça şeklinde düşünülmesidir.⁸⁸ Bu doğrultuda Göbekli Tepe-Toprak Ana-Bereket Tanrıçası kültürünün büyük oranda benzerlik gösterdikleri varsayılabilir.⁸⁹

Schmidt bu konuyla ilgili şu yorumları yapar:

“Bulduklarımız arasında hemen dikkatimizi çeken, diğer Neolitik yerleşmelerde çok sıkça rastlanan iki unsurun olmamasıdır. Kadını betimleyen resimler ve kilden yapılmış figürinler. Belki de bu iki unsurun yokluğu, buradaki yapıları anlamak için bizi çözüme ulaştıracak sorulara yönlendirmektedir:...Kadınları betimleyen dişil resimler ve kil figürler tümüyle yoksa, o zaman acaba Göbekli Tepe, diğer buluntu yerlerinde alışılmış olan merkezi bir toplumsal görüntüden yoksun mu? Eğer kilden figürinleri ve dişisel nesnelere, geniş anlamda bereket sembolü ve bunun tutarlı bir sonucu olarak da “yaşam” ile birleştirirsek; o zaman bunların Göbekli Tepe'deki yokluğu, olasılıkla onun temel benzeri olan “ölümü” çağrıştırıyor ve o çağda yaşayanların, böylesi antropolojik büyüklükteki bir merkeze doğru kaymasına neden olabilir mi?”⁹⁰

Bu konuyla ilgili olarak yukarıda bahsi geçen şekilde her ne kadar elimizde Göbekli Tepe-Toprak Ana-Bereket Tanrıçası kültürünün benzerliğine dair ipuçları veya görüşler bulunsa da bu konuya daha ihtiyatlı yaklaşılması ve kazı alanından gelecek yeni verilerin beklenmesi daha sağlıklı olacaktır.

Hayvan Motifleri

Göbekli Tepe'de kazılarla bulunan yapılarda, büyük oranda hayvan motifleri yer alır. Bunun yanı sıra soyut işaretlerden meydana gelen kabartmalarla bezeli 69 adet dikili taşta bazı devamlılıklar dikkat çekicidir. Örneğin A Yapısı'nda yılan imgeleri yaygın bir şekilde görülürken, B Yapısı'nda tilki imgelerinin oranı fazladır. C Yapısı'nın akbabaların önemli bir role sahip olduğu kuşlardan oluşan bir imgelem skalasına sahip olduğu görülür. H Yapısı'nda ise kedigiller göze çarpar. Mecazi açıdan bu değişikliklerin, birbirinden farklı insan gruplarını belirttiği ve bu grupların mevcut yapılarını kendilerine ait veya ayırt edici grup kimlikleri ile meydana getirmiş oldukları düşünülmektedir.⁹¹ Göbekli Tepe'de bulunan kalıntılar arasında en çok göze çarpan hayvanlar; yırtıcı kedigiller, boğa, yaban domuzu, yabani eşek, tilki, ördek, turna, ceylan, yılan, akrep, örümcek olarak sayılabilir.⁹² Schmidt'in yine bu noktada bazı yorumları vardır:

“Bunlar; tehlikeleri kovucu bekçi sembolleri olabilir ya da bütün bunların arkasında, onları yaratanların toplumlarından çıkma bir fabl (hayvan masalları) mı var acaba? Karşımızda bir totem hayvan sembolü mü var? Her ikisi de olası, her iki çağrışım da gerçek neden olabilir. Belki de çok

⁸⁷ Kılıç-Eser, 2019a: 357-376.

⁸⁸ Luckert, 2019: 80.

⁸⁹ Kılıç-Eser, 2020: 1985-2010.

⁹⁰ Schmidt, 2018: 123.

⁹¹ Notroff vd., 2015: 52-69.

⁹² Schmidt, 2010a: 239-256; Schmidt, 2018: 120-121; Scham, 2008: 22-27.

somut bakarsak, kabartmaların bir tür arma özelliği taşıdığına bile inanılabilir.”⁹³

“Saldırgan hayvan tipleri çoğunluktadır. Heykellerin büyük çoğunluğu, hiç kuşku duymadan ‘tehlikeli görünüm’ veren gruba dahil edilebilir. Hayvanlar, bir anlamda kötülüklerden korumak -başka bir şekilde belirtecek olursak korkutmak- böylece de ‘apotropeik’ ‘tehlikelerden koruyucu’ bir etki sağlamak amacıyla yerleştirilmiştir. Antik mitolojide cehennem köpeği Kerberos’un yeraltı dünyasına girişi kontrol etmesi gibi, Göbekli Tepe’nin dişlerini gösteren yırtıcı hayvanları da aynı izlenimi veriyor. Bunların, neredeyse her zaman dikilitaşların altında yer alan, böylece bakanlara doğru sürünerek geliyor izlenimi veren çok sayıda yılan tarafından da desteklendiği açıkça anlaşılıyor.”⁹⁴

Göbekli Tepe’deki hayvan sembolleri içerisinde yer alan tehdit eden hayvanların yaygınlığı, orada yer alan toplulukların gücünü ve yeterliliğini arttırmak için bir araç olarak kullanılması olasıdır.⁹⁵

Göbekli Tepe’de en fazla dikkat çekici hayvan sembolü olan yılanlar; tek başına, üçlü, dörtlü beşli veya on ikili olmak üzere çeşitli sayılarda tasvir edilir.⁹⁶ Yılanlar, genel olarak doğaüstü güçlerin, tanrısal enerjinin, yaşam ötesi ilminin ve metafiziksel değişimin imgeleri şeklinde kabul edilir ve ilaçların da ruhunu sembolize eder. Dolayısıyla da Yunan tıp ve şifa tanrısı Asklepios kültüyle birlikte tıp alanında evrensel bir imge olarak kabul görür. Bunlara ek olarak, yılanlar yararlı ilaçlarla ve halüsinasyonlarla, ayrıca ölüme neden olan ilaçlarla da birlikte anılır.⁹⁷ Yılan imgesinin toprak-su, ateş, dişilik, doğurganlık, üreme gibi anlamlara da geldiği bilinmektedir.⁹⁸

Ayrıca Şamanist uygulamalarda ölüm sonrası yaşamın çağrıştırılması veya tehlikeli ve tehdit edici bir atmosferin oluşturulması Şamanistliğin karakteristik özelliklerindedir.⁹⁹ Yakın çevredeki diğer alanlardan gelen veriler de göz önünde bulundurulduğunda buralarda yer alan eş merkezli çemberler, kuşlar, yılanlar, akreplerin gösterdiği anlamlar belki de şamanın ruhani yolculuğunu anlatmaktadır. Göbekli Tepe’de özellikle su kuşunun sık bir şekilde kullanılması, Şamanizmde de su kuşlarının hem alt hem üst dünyada yaşaması nedeniyle bir taşıyıcı olarak bilinmesi burada bir Şamanizm ilişkisini akla getirebilir. Benz ve Bauer’e göre, Göbekli Tepe’de yer alan bir sütunda su kuşunun sırtındaki insan figürü ve onun kaldırılmış kolunun konumu ruhani bir yolculuğa çıkan şamanı temsil ediyor olabilir. Bu doğrultuda ise önemli dayanak noktalarından birisi, bu tasvirin yemek için avlanan bir hayvanı içermemesi dolayısıyla da bunun bir av ritüelini gösteren sahne olmasının mümkün görünmemesidir.¹⁰⁰

⁹³ Schmidt, 2018: 121.

⁹⁴ Schmidt, 2018: 144.

⁹⁵ Benz-Bauer, 2013: 11-24.

⁹⁶ Peters-Schmidt, 2004: 179-218.

⁹⁷ Collins, 2019: 55.

⁹⁸ Kornienko, 2018: 13-21.

⁹⁹ Henley-Henley, 2019: 16-19.

¹⁰⁰ Benz-Bauer, 2015: 1-23.

Bir diğer buluntu çeşidi olan hayvan kemiklerindeki sonuçlar ise dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili; Prof. Dr. Joris Peters ve Prof. Dr. Angela von den Driesch tarafından paleozoolojik araştırmalar yapılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda evcilleştirilmiş hayvan türlerine rastlanılmamış fakat ceylan, sığır, leopar gibi Dicle-Fırat faunasına ait hayvan türleri tespit edilmiştir.¹⁰¹

Schmidt'in hayvan motiflerinden yola çıkarak vardığı sonuç dikkate değerdir:

“Nevali Çori heykelleri ile karşılaştırıldığında, ortaya oldukça ilginç gözlemler çıkmakta. Orada, “kuş” motifi ve insan başı iki kez tespit edilmiştir, ancak saldırgan yırtıcı hayvan betimleri hiç görülmemektedir; en azından bu durum büyük plastik betimlerde böyledir. Kireçtaşından yapılmış kurt ya da aslan başına benzeyen bir küçük hayvan kafası heykeli, Göbekli Tepe’de bulunan büyük yırtıcı hayvan motiflerini hatırlatır. Nevali Çori’de az sayıda büyük plastik örnekler olduğu gözlemi çok önemlidir, çünkü kötülüklerden koruyucu yabancı hayvanların burada olmayışı, buranın Göbekli Tepe’deki kült yerinden çok daha farklı bir işleve sahip olduğuna işaret etmektedir;

Nevali Çori yaşayanların yeri, Göbekli Tepe ise ölülerin.”¹⁰²

Bu noktada kökeni Zerdüş öğretilerine dayanan şu teze yaklaşılabılır: Ölen insanların bedenleri toprağı kirletmesi nedeniyle ne gömülebilirdi ne de yakılabılırdı. Bu nedenle de ölümler, mezarlık anlamına gelen yüksek yerlerde bulunan “dakhma”lara çıkarılır ve orada yenilmesi için vahşi hayvanlara bırakılırdı.¹⁰³ Bu konuyla ilgili Schmidt’in “Göbekli Tepe’nin yüksekliği, konumu ve içerisinde yer alan akbaba (leş yemesiyle bilinen) kemikleri bulunması ‘dakhma’ya benzer bir yapı olduğu”¹⁰⁴ şeklindeki görüşleri paralellik gösterse de bu kutsal yapıların kesin olarak bahsi geçen şekilde kullanıldığına dair kanıt oluşturmamaktadır.

Karul’un da hayvan sembolleri ile ilgili şu yorumları vardır:

“Neolitik Çağ’ın her aşamasında hayvanların inanç dünyasındaki önemini gösterecek örnekler çoğaltılabilir ancak bu tür ritüellerin gelişiminde mekân kullanımının da değiştiği görülür. Özellikle dikilitaş ve yabancı hayvan kafatasları ilk aşamalarda konutların içinde bulunurken, daha sonra ilk tapınaklar olarak da görülebilecek özel yapılara taşınır; daha ileriki dönemlerde ise animalizm yerini giderek antropomorfizme bırakır ve Neolitik Çağ’ın son aşamalarında stilize insan betimlemeleri inanç sembolleri olarak daha çok karşımıza çıkmaya başlar. Bu süreçte yabancı, yırtıcı hayvanlar sembolik dünyada yerlerini korumakla birlikte daha sembolize ve minimalize edilir.”¹⁰⁵

Dolayısıyla Karul’un özellikle mekân üzerine yaptığı yorumlar akla yakın görünmektedir. Önceden konutların içerisinde bulunan dikilitaş ve yabancı hayvan kafataslarının daha sonra tapınak kısımlarına taşınması burada

¹⁰¹ Schmidt, 2009: 241-264.

¹⁰² Schmidt, 2018: 145.

¹⁰³ O’Brien-M. Palmer, 2009.

¹⁰⁴ Schmidt, 2018: 145.

¹⁰⁵ Karul, 2013: 84-96.

“hayvan sembolleri”nin algılanması konusunda anlamsal olarak bir dönüşüm olduğunu göstermektedir.

Kolektif Çalışma

Böylesi bir yapının, yoğun bir kolektif çalışma neticesinde gerçekleşebileceği kesindir. Buradaki önemli ihtimal ise; işçilerin ihtiyaç duydukları gücü, inandıkları dini bir kaynaktan motivasyon şeklinde benimsemiş olma durumudur. Bu alanda yapılanların, kuşkusuz birkaç günlük kısa zamanlı bir iş olmadığı ortadadır; yapılan araştırmaların, o dönemin mevcut koşullarında uzun bir sürede, yıllar veya on yıllara ihtiyaç duyulabileceği akla yatkın bir durumdur. Belki de Göbekli Tepe’de; işçi, yapı ustası, taşçı, avcı, toplayıcı, benzeri belirlenmiş bir işi üstlenenlerin olduğu, iş bölümlü toplumların başlangıcı mı görülmektedir?¹⁰⁶ Bu noktada, benzeri yerler ile yapılan kıyaslama sonucunda Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori gibi alanların varlığı, belki de toplum içinde organizasyonun var olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

Peki bu kadar organize bir şekilde çalışmak için dini ve sosyal motivasyonlar nelerdir? Cevabı “şölen” olarak yanıtlamak belki de mümkündür.

Hayden bu konu üzerine şunları söyler:

“Şölen davetinin ve buna bağlı olarak karşılık verme yükümlülüğünün kabul edilmesiyle, bireyler etkinlik sahibi ile açıkça belirtilmemiş veya üstü kapalı bir sosyal müttefiklik içine dahil olurlar. Taraflardan her biri, diğerini ekonomik meselelerde olduğu gibi, politik ve sosyal çatışmalarda da destekler ve yardımcı olur. Bu tür bir destek, hıyanet, hırsızlık, büyüçülük, veraset anlaşmazlığı, borcunu ödememe, ritüellere karşı gelme, diğer insanların evcil hayvan ve ekinlerine zarar verme gibi suçları içeren sosyal ve politik çatışmaların oldukça yaygın olduğu kabile toplumlarında hayati önem taşır. Kişinin bu gibi suçlamalara ve ceza tehditlerine karşı kendini savunabilmesi için toplum içinde güçlü müttefiklere ihtiyacı vardır. Ayrıca, kıtlık gibi tehditlerle karşı karşıya kalındığında, yiyecek ödünç almak için böyle bir destek ağına sahip olmak hayati bir önem taşır. Bu tür sosyal destek ağlarının oluşturulması ve sürekliliğinin sağlanmasındaki en temel yollardan biri olasılıkla şölenlerdir. Şölenler, devamlılığı olan yatırımlar, bağlılıklar ve karşılıklı borçlandırma gibi durumlar içerdiklerinden büyük ölçüde etkili aktivitelerdir.”¹⁰⁸

Onlarca ton ağırlıktaki kireç taşlarının, taş ocaklarından kesilip yontulması, istenilen miktarda çıkarılabilmesi ve istenen yere taşınabilmesi konularının mutlak uzmanlık gerektiren bir mesele olduğu açıktır. Ayrıca, teknik bir bilgi ve beceri olmadan bunların yuvarlama, kaldıraç kullanma gibi detaylı şekilde yardım alınmadan bir yere nakli gerçekten imkansız görünmektedir.

Schmidt’in konuyla ilgili tespitleri şu şekildedir:

¹⁰⁶ Schmidt, 2018: 274-275.

¹⁰⁷ Dietrich vd., 2012c: 674-695; Akın, 2018: 121.

¹⁰⁸ Hayden 2015: 80-89.

“Bu taşların yapımının, en azından bir dönem için bile olsa, büyük insan gruplarını harekete geçirebilecek ve organize edebilecek bir toplum tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiğini akla getirmektedir. Yoksa bu kadar büyük taşların ocaklardan çıkarılması, taşınması ve dikilmesi nasıl gerçekleşebilirdi? İlginç bir karşılaştırma olarak, Norveçli doğa araştırmacısı Thor Heyerdahl’ın Paskalya Adaları’ndaki deneyini gösterebiliriz. Bu denemede 180 kişi, ağlar ve ağaçtan fiçularla 12 ton ağırlığındaki bir heykeli arazi üzerinden çekerek götürmüşlerdir. Heyerdahl, Paskalya Adaları’nda 100 tona kadar ulaşan büyük heykellerin taşınması için 500 ile 700 arası kişinin çalışması gerektiğini hesaplamıştır. Bu çok uzak örneği göz önünde bulundurarak, Göbekli Tepe’de benzeri sayıda insanın organize olduğu düşüncesini akla getirebiliriz.¹⁰⁹ 7 m uzunluğunda, yaklaşık 50 ton ağırlığındaki T biçimli dikilitaşın, taşocağındaki tabandan çıkarıldığını düşünürsek, bu kadar çok sayıda insanın sürekli burada mı yaşadığı, yoksa olasılıkla belirli bir nedenle Göbekli Tepe’de toplanıp toplanmadığı sorusu halen cevaplanabilmiş değildir. Her nasıl olursa olsun, böylesi anıtların dikilmesi, onları gerçekleştirenler için o kadar büyük enerji sarf etmelerini gerektiriyorsa, bu durum, burasının ve buradaki olayların, burada yaşamış olanlar için büyük önem taşımış olduğu anlamına gelmektedir.”¹¹⁰

Bu biçimdeki bir anıtsal mimarinin meydana getirilmesi ve bu organizasyonun devam ettirilebilmesi için fazla miktarda işgücü gerektiğinden, iş ve yiyecek kaynaklarının organize edilmesi konusu araştırmaların merkezinde yer almaktadır.

“Hiyeroglif”

Göbekli Tepe’de bulunan taşlardaki ikonografilerin bazı mitolojik hikayeleri tasvir ettiği izlenimi var sayılmaktadır. Bu noktada; eğer mitolojik anlatım varsa yaratıcının edebileştirilmesi de vardır. Bunun sonucunda da kültürel bir belleğin oluşmakta olduğu sonucu çıkartılabilir.¹¹¹ Dolayısıyla bu da bizi “hiyeroglif” bir yazı şeklinin var olup olmadığını sorgulatmaya yöneltir. Schmidt’ göre: “Hiç kuşkusuz, Eski Mısırluların keşfedip geliştirdiklerine benzer bir durumu Neolitik’ten bekleyemsek de burada taslaklar halindeki bir hiyeroglif yazı söz konusudur.”¹¹² fikri ağır basmaktadır. Daha geniş bir ifade ile Schmidt konuya şu şekilde açıklama getirir:

“Göbekli Tepe’deki işaretler, aceleyle bir kaya duvarına kazınmış ya da çay taşlarına boyanmış işaretler değildir. Onlar görkemli T biçimli dikilitaşlar üzerine kabartma tekniği ile yapılmış ve hieros (kutsal) kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstinde tespit edilmiştir. Bu işaretler, somut ve soyut desenlerden oluşmaktadır. Öylesi bir tarzda yan yana dizilmişlerdir ki büyük olasılıkla bu, işaret sıralamasına ait mantıklı bir ilişkiye işaret etmektedir. Fonotikleştirme yoktur ve de beklenmemelidir. Bu da Göbekli Tepe işaretlerini, hiyeroglif dil-yazı sisteminden ayıran farktır. Gerçi bu fark belirleyicidir çünkü çok büyük olasılıkla, her seferinde türüne göre seçilmiş sıralamasıyla, deneyimli biri için –Neolitik Çağ’a ait okunabilir bir mesajdır. Aktarılan içerik ise bizler

¹⁰⁹ Peters vd., 2014: 3065-3068.

¹¹⁰ Schmidt, 2018: 112.

¹¹¹ Schmidt, 2018: 230; Notroff vd., 2015: 52-69; Dietrich vd., 2012b: 52-55.

¹¹² Schmidt, 2018: 248.

için, büyük olasılıkla sonsuza kadar gizli kalacaktır; ama yine de “hiyeroglif” terimi kullanılması uygundur, çünkü bu kavram ile Göbekli Tepe, Taş Çağı’na ait basit resim işaretinin büyük ailesinden sıyrılarak kendisini öne çıkarmaktadır.”¹¹³

Watkins de durumu şöyle yorumlar:

“Göbekli Tepe ve çevresindeki bazı yerleşmelerde bulunan, üzerinde bazı işaretlerin yer aldığı taş plakalar, bir tür bilgi deposunu, insanlık tarihinde henüz yeni olan bir çeşit iletişim sistemini yansıtıyor olabilirler. Tabletler üzerindeki işaretler, çivi yazısı sisteminin bir prototipi, basitleştirilmiş resimler ve ideogramlar olarak görülebilir. Dolayısıyla; dördüncü bin yıl Mezopotamya’da karşımıza çıkan ilk gerçek yazının öncülleri olabilirler.”¹¹⁴

Özdoğan’a da göre buradakiler: “Bir resim yazısı öncüsü gibidir.”¹¹⁵

Bu “hiyeroglifler” içerisinde -H biçimli işaretler ve bunun 90 derece çevrilmiş olanları, daire, dikey ve yatay şeklindeki yarım, yatay şeritler, koçbaşı veya boğa, tek yılan veya yılan yumağı, Asya eşeği, koyun veya keçi, tilki, böcek çeşitleri, örümcek çeşitleri, “sürüngen” olarak görülen dört ayaklılar bulunur.¹¹⁶ Bu buluntular, çok erken dönemlerden günümüze kadar oldukça geniş şekilde sembolik dünyaya bir bakış perspektifi sağlar. Dolayısıyla yazının icadından önceki dönemde kültürel bilgiyi ve birikimi saklamak için oluşturulan bir sistemdir denilebilir.¹¹⁷

“Kutsal Alan”ın Sonu ve Üzerinin Kapatılması

Dikkatli bakıldığında; III. tabakaya ait yapılardaki dolguların, büyük miktarda, insanlar tarafından gerçekleştirildiği görülür. Düşünülürken bu bahsi geçen yapılar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem insanı tarafından doldurulmuştu... Peki, bu işlem neden yapıldı? Yapılar dolduruluncaya kadar, hangi süre boyunca kullanıma açık bir şekilde kaldı? Doldurma eylemi bir sonuç muydu? İnsanlar, ‘zamanın değişiminin’ veya farklı bir kültür aşamasına başladıklarının farkında mıydılar? Eskiye ait olanların bozulmasından vazgeçilmiş ve burası, düzenli bir gömme faaliyetiyle mi terk edilmişti?¹¹⁸

Bazı görüşlere göre bu tip alanlar kasıtlı olarak doldurulmuştur.¹¹⁹

“Göbekli Tepe’nin bugün gördüğümüz hali, tahminen çok daha uzun olan bir kullanım hayatının son evresi. Göbekli Tepe’de temsil edilen en son aktivite aşaması olan bu içini geri doldurma (yani gömme) işleminin arkeolojik kanıtlarını da görüyoruz. Dairesel yapıların içini dolduran ve kireçtaşı döküntüsü, heykel ve taş alet parçaları ile önemli miktarda hayvan kemiğinden oluşan toprak tabakasının oldukça homojen bir yapıya

¹¹³ Schmidt, 2018: 250.

¹¹⁴ Watkins, 2015: 70-79.

¹¹⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹¹⁶ Schmidt, 2018: 251.

¹¹⁷ Dietrich vd., 2012b: 52-55.

¹¹⁸ Schmidt, 2018: 258.

¹¹⁹ Notroff vd., 2014: 83-105.

sahip olması, kasıtlı olarak içinin doldurulduğu düşüncesini destekliyor.”¹²⁰

“...Bu dolgu materyalleri dışında, yapılar içinde, gerçek kullanımlarıyla bağdaştırılabilecek buluntular da oldukça nadir. Çoğu durumda yapılar neredeyse, içlerinin doldurulmasından önce temizlenmiş gibi gözüküyor. C yapısının merkez dikili taşlarından birinin dibine konulmuş bir taş tabak ve bir domuz heykeli, kasıtlı bir hareketle buraya yerleştirilmiş gibi gözükür.”¹²¹

“Farklı tabakalara ait dolgularda tabakalara göre değişen biçimde kırılmış sürtmetaş aletler, boncuklar, kil topraklar, malahit parçaları, kırık figürinler gibi farklı malzemelerin bulunması, yapıların bir kapatma etkinliği çerçevesinde ‘gömüldüğünü’ düşündürmektedir... Bulunan ağaç gövdeleri, yapıların gömülmeden önce yakılmış olduklarını da kanıtlamıştır.”¹²²

“Taş dolguların yapıların kenarlarında daha yüksek, merkezine doğru gittikçe alçalan biçimde çıkması, doldurma işleminin yapının kenarlarından atılan taşlarla gerçekleştirildiğine işaret etmekte, belki bu doldurma işleminin bunları kullanan topluluk tarafından ortaklaşa bir etkinlik çerçevesinde yürütülmüş olabileceğini düşündürmektedir.”¹²³

“Merkezi büyük yapı önce tahrip edilmiş, içine heykel ve dikili taş parçalarıyla beraber, kenarlardan merkeze taşlar yığıldıktan sonra kapatılmıştır. Tümüyle anakayaya oyulu özel yapılarda ise doğrudan bir doldurma söz konusudur. Bu da yapıların kapatılmasında farklı uygulamaların olduğunu göstermektedir.”¹²⁴

Elde edilen verilere göre içeriden çıkan malzemeler buraya ait gibi düşünülse de daha sonraları burasının doldurulması sırasında çevreden gelen malzemeler ile yapıldığı görülmüştür. Bu malzemeler birer mezar hediyesi, ölü armağanı gibi bu yerlere bırakılmıştır. Bunların arasında hiç kullanılmamış seçkin eşyalar da bulunmaktadır. Bu doğrultuda, binaların gömülme aşamasında adeta “insan” gibi muamele yapılmıştır.¹²⁵ Bu şekildeki yapıların kullanım ömürlerini doldurduktan sonra ölen insanlara benzer bir şekilde gömülmesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de görülen yaygın bir uygulamadır.¹²⁶ (Göbekli Tepe,¹²⁷ Hallan Çemi,¹²⁸ Nevali Çori,¹²⁹ Karahantepe,¹³⁰ Jerf el Ahmar,¹³¹ Beidha,¹³² Ain Gazal.¹³³)

¹²⁰ Jens Notroff Röportajı, <https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-etttikleriniz-jens-notroff-roportaji/>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²¹ Jens Notroff Röportajı, <https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-etttikleriniz-jens-notroff-roportaji/>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²² Ökse, 2022: 25-46.

¹²³ Ökse, 2022: 25-46.

¹²⁴ Karul, 2022: 1-8.

¹²⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²⁶ Özdoğan, 2018.

¹²⁷ Schmidt, 1998: 5; 1999: 12; 2002: 9, 74.

¹²⁸ Rosenberg, 1999: 27.

¹²⁹ Hauptmann, 1999: 75-76.

¹³⁰ Karul, 2021: 23-25.

¹³¹ Stordeur, 2000: 35-36.

Konuya başka bir açıdan bakan Köşkdere'nin de dikkat çeken görüşleri mevcuttur:

“Nesnelerin ruhu olduğu inancının, yani animizmin gelişmesi kötü ve iyi ruh kavramlarını gündeme getirir. İyi ruhlar korunurken kötü ruhlar korkutur. Zorluklardan, düşmanlardan ve yırtıcı hayvanlardan koruyan yüce lider yaşarken dürtülerinin kontrolü onun elindedir, ama öldüğünde ve ruhu serbest bırakıldığında kontrol nasıl sağlanabilir? Hele de bu liderin, başkalarına yaptığı kötülükler ve acımasızlığı biliniyorken. Bu özellikler, topluluğuyla kaynaşmış ve ölmüş bir liderin ruhuna kötü tasarımların boşaltılmasını kolaylaştırabilir. Güçlü ve etkili bir liderin totem heykelini yapmak bu soruna bir çözüm getirebilir. Ne kadar büyük bir heykel olursa o kadar yerinde sabit olacak ve ruhunun yapacağı kötülüklerden korunabilecektir. Bir diğer çözüm de gömmektir ki, Piramitler ya da höyük mezarlar ile liderlerin cesetlerinin üzerine yapılan büyük yığıntı kötüleşebilecek ruhu hapsedme çabalarını akla getirir.”¹³⁴

Bu görüşlere ek olarak konuya şu şekilde de bakmak gerekir: Burada alanın tamamının gömüldüğünden söz edilemez. Mevcut yapıların kullanım ömürleri dolduğu ve bunun sonucunda da gömüldükleri düşünülebilir. Bunları yapan kişiler yapıları gömmüşler fakat alanı terk etmemişleridir. Yanına yenisini yaparak yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu doğrultuda gömülenlerin aynı anda değil farklı zamanlarda gömüldükleri söylenebilir.

Çapı büyük olan yapıların bazen ilk aşamada ara açıklığı doldurularak içine aynı planda daha küçük olanı oturtulmuştur.¹³⁵ Dolayısıyla, bu yapıların konumları konusunda da bir devamlılık olduğu görülmektedir.

“...Tüm bu gerçekler göz önüne alındığında, yapıların (muhtemelen özel bir vesileyle) temiz toprakla doldurularak gömüldüğü ve daha sonra alttaki yapının duvarlarını bozmamaya özen gösterilerek üzerine inşa edildiği görülmektedir.”¹³⁶

“...Yapı ilk tabakasında en geniş sınırlara sahip olarak inşa edilmiş, her doldurma aşamasından sonra içine yeni yapı için kazılan çukurun boyutu gittikçe küçülmüştür. Böylece, iç içe oval duvarlardan oluşan bir görünüm ortaya çıkmıştır.”¹³⁷

“...Taş duvarların özellikleri güneyde iç içe inşa edilmiş en az üç evreye sahip olduğu, başka bir deyişle ilk evreyi en dıştaki duvarın oluşturduğu ve bu evrede yapının çapının yaklaşık 25m'yi bulduğu anlaşılmaktadır.”¹³⁸

“Oval çukur yapıların her tabakasının doldurulmuş olması, her yapının bilinçli olarak doldurulup kapatıldığını ve dolguya açılan yeni çukura yeni yapının inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Aynı yere aynı yapının yeniden

¹³² Kirkbride, 1968: 95.

¹³³ Rollefson, 2005: 8.

¹³⁴ Köşkdere, 2016: 97-115.

¹³⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023; Özdoğan-Özdoğan, 1998: 581-601.

¹³⁶ Özdoğan-Özdoğan, 1998: 581-601.

¹³⁷ Ökse, 2022: 25-46.

¹³⁸ Karul, 2022: 1-8.

inşa edilmesi, bu yapılara özel anlamlar yüklenmiş olabileceğine işaret etmektedir.”¹³⁹

Sonuç olarak, binalar kademeli olarak dönüşüme tabi tutulmuş, ihtiyaçlara ve koşullara uyacak şekilde zaman içerisinde değişiklikler yapılmıştır.¹⁴⁰

Bunların yanı sıra arazinin jeolojik yapısının da sahip olduğumuz bilgilere önemli bir katkısı vardır. Bazalt ve kireçtaşından oluşan alan, üzerinde farklı bir yumuşak toprak tabakası bulunması ile yörenin dışında taş aletler ile kemik parçalarının olması, Göbekli Tepe'nin sonunda doğal yollar ile toprak altında kalmadığının ve insan eliyle bilinçli bir şekilde üzerinin örtüldüğünün önemli göstergeleridir. Tapınakların mevcut işlevlerini yitirdiği durumlarda eski tapınakların yok edilmesine ihtiyaç yoktur. Çünkü üstlerini kapatmak veya doldurmak, onları yıkma işleminden daha basittir. Bu geleneğin bilim açısından en faydalı yanı ise Göbekli Tepe'nin günümüze bozulmadan ve fazla tahribat yaşamadan ulaşmış olmasıdır. Ayrıca, tepenin bu kısmı oldukça dik eğimli olduğundan hiçbir zaman tarım faaliyetlerine maruz kalmamış, bu nedenle Neolitik Dönem mimari kalıntılarıyla, tahrip olmadan bugünkü yüzey toprağı seviyesinde dahi fark edilebilecek durumda korunabilmiştir.¹⁴¹

Sonuç

Göbekli Tepe'nin kazılmaya başlanmasından itibaren Çanak Çömleksiz Neolitik toplulukların, yerleşikliğin ilk süreçlerinden itibaren oldukça gelişmiş bir mimariye ve materyal kültüre sahip oldukları, sosyal olarak iyi örgütlenmiş bir yapıda oldukları görülmüştür. Göbekli Tepe'nin de sahip olduğu nitelikler ile çağdaşları ve kendi çevresi içerisinde ayrıcalıklı bir yerde olduğu düşünülmüştür.¹⁴² Sonraki süreçte ise, bölgedeki yerleşmelere yenilerinin eklenmesi,¹⁴³ Harbetsuvan kazılarının başlaması¹⁴⁴ ve Göbekli Tepe'de artık konut yapılarının varlığından söz edilemeye başlanması, burasının bir merkez olma fikrini geçersiz kılmıştır. Karahantepe'den gelen yeni veriler, yakın bölgedeki diğer yerleşimlerle benzer olması, yapılarının anıtsallığı, sembolik öğeleri ile Göbekli Tepe'nin sahip olduklarının sadece bir yerleşime özgü olmadığını ve bölgeye ait bir özellik olduğunu ortaya koymuştur.¹⁴⁵ Dolayısıyla Karahantepe'den gelen güncel veriler ve buluntular ile birlikte “Göbekli Tepe'yi benzerlerinden ayırt eden kısım eskiliği değil, çağdaşları içerisinde anıtsal mimarisi ve tarih öncesi sembolizmi ile ilgili eserlerin olmasıdır” düşüncesi de geçerliliğini yitirmiştir. Bunlara ek olarak Gre Fılla¹⁴⁶ ve Boncuklu Tarla'da¹⁴⁷ çıkan mimari kalıntıların da bu durumu destekledikleri görülmüştür.

¹³⁹ Ökse, 2022: 25-46; Stevanovic, 1997: 334-395.

¹⁴⁰ Kinzel-Clare, 2020: 29-49.

¹⁴¹ Köksal-Schmidt vd., 2011: 53-60.

¹⁴² Daha detaylı bilgi için: Schmidt, 2018.

¹⁴³ Çelik ve Tolon, 2018: 211-232.

¹⁴⁴ Çelik, 2020: 21-26.

¹⁴⁵ Karul, 2021: 21-31.

¹⁴⁶ Ökse, 2022: 25-46.

¹⁴⁷ Kodaş, 2020: 123-146; Kodaş-Erdoğan, 2017: 693-710.

Peki bu yapıları inşa eden topluluklar “yeterli bilgi birikimine sahip olmalarına rağmen neden daha önce bu yapıları yapmadılar veya yerleşik hayata geçmediler?” şeklinde sorular akla gelebilir. Bu noktada “insanlar besin bulma konusunda zorlandıkları anda yerleşik hayata geçtiler” şeklindeki eski görüşlerin¹⁴⁸ yerine “bu hareket bir zorunluluktan dolayı olmamıştır. Yerleşik yaşam seçildikten sonra tarıma başlanmıştır. Tarım ve hayvancılık yerleşikliğin nedeni değil sonucudur” şeklindeki görüşler¹⁴⁹ artık akla daha yakın gelmektedir. Dönemin ortam ve koşulları, yani Buzul Çağını takiben Bereketli Hilal bünyesinde oluşan yeni iklim koşullarıyla birlikte insanların ihtiyacı olan besin kaynaklarını çok uzaklara gitmeden, yerleşimin en fazla bir kilometre yakınında yer alan seyrek meşe ormanlarının olduğu tepelere buldukları yerden ulaşma imkanı sağlamıştır.

Peki Göbekli Tepe’yi inşa eden topluluk bu noktayı neden seçmişti? Kullanılan yapıların hammaddesinin bu alanda bulunması akla en yakın cevap olarak gelmektedir. Bu doğrultuda da uzaklardan taş getirilmesi söz konusu değildir.

Onlarca ton ağırlıktaki kireç taşlarının, taş ocaklarından kesilip yontulması, istenilen miktarda çıkarılabilmesi ve istenen yere konumlandırılması konularının mutlak uzmanlık gerektiren bir mesele olduğu açıktır. Ayrıca, teknik bir bilgi ve beceri olmadan bunların yuvarlama, kaldıraç kullanma gibi detaylı yardım alınmadan bir yere konumlandırılması gerçekten imkansız görünmektedir. Bu noktada belki de Göbekli Tepe’de “yapı ustası, işçi, taşçı, avcı, toplayıcı, gibi belirlenmiş bir işi üstlenenlerin olduğu, iş bölümlü toplumların başlangıcı mı görülmektedir?” sorusu akıllara gelebilir. Dolayısıyla benzeri yerler ile yapılan kıyaslama sonucunda Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori gibi bölgelerin kült alanı ve yerleşim yerlerini içermesi, toplum içinde organizasyonun var olabileceğini akla getirmektedir.

Göbekli Tepe’deki insan biçimli T biçimdeki dikili taşların, tanrıları, ataları veya bunların benzeri diğer varlıkları sembolize etmeleri olasılığıyla birlikte, inşa edilmelerinin, diğerlerinde de olduğu gibi insanların hayatında önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Göbekli Tepe üzerinde yapılan jeomanyetik araştırma neticeleri, meydana getirilmiş yapıların haricinde, en az 15 farklı yapının ve genel olarak da 200 üzerinde dikili taşın var olduğu tespit edilmiştir. Oldukça büyük boyutlu ve soyut üslupta işlenmiş bu dikili taşların insandan daha büyük, daha güçlü, belki de tanrısal varlıkları temsil ettiği düşünülebilir¹⁵⁰ ya da yakınlarını anıtlarla anmak isteyenlerin oluşturdukları dikili taşlar oldukları söylenebilir.¹⁵¹ Aile içerisindeki kişiler ölse bile bu totem heykeller vasıtasıyla mevcut alanda halen var oldukları düşüncesi ile istenilen zamanlarda anımsanabilecekleri varsayılabilir.¹⁵² Bu noktada “Peki neden bu kadar büyük boyuttalar?” sorusu gayet makuldür. Cevap olarak fiziksel

¹⁴⁸ Childe, 2006.

¹⁴⁹ Wright, 1971: 447-477; Watson, 1995; Harris, 1996; Bar-Yosef, 1998: 1-5; Simmons, 2010.

¹⁵⁰ Becker vd., 2012: 14-43.

¹⁵¹ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹⁵² Köşkdere, 2016: 97-115.

oranda anne-baba ve çocuk ilişkisini düşünmek akla yatkın bir öneri olarak gelebilir.

Diğer taraftan ise alandaki yapıların genel dizilimlerine bakıldığında; merkezde iki adet büyük dikili taş yer alırken, onları çevreleyen 12 adet dikili taş ise adeta bir izleme alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla merkezde bir ritüelin yapılması büyük bir olasılıktır. Zemin ise sıvıyı geçirmeyecek nitelikte olup, kanallarla desteklenmiştir. Bunlar göz önünde tutulduğunda, insanlar tesadüfi bir ortamda ritüelini gerçekleştirmemiş, bunun için son derece organize bir hazırlık ve ortam meydana getirmiştir. Burada sorulması gereken sorulardan birisi de “Tanrı” fenomeni tam olarak bunun neresindedir? Bu kadar karmaşık bir organizasyon, sadece toplulukların kendisi için midir, yoksa kendilerinden daha üstün gördükleri bir fenomen için midir? Ya da bir başka deyişle; o zamanlar da bir “Tanrı”¹⁵³ anlayışı var mıdır ya da bu kavram o dönemki topluluklar için daha farklı anlamlar mı ifade etmektedir? Diğer taraftan da Göbekli Tepe’de görülen Neolitik resimlerde insan, doğa ile artık eşit değil, eskiye göre daha ön planda ve hayvanlardan farklı olarak “yüksek seviyede” bir biçimde sembolize edilir. Bu da Göbekli Tepe zamanında insanın ekosistem içerisinde düşünsel olarak farklı bir noktada kendini konumlandırmaya başladığına işaret eder.

Göbekli Tepe’deki araştırmalar boyunca, çıkarılan buluntular, karakteristik nitelikleri açısından gelişmiş bir natüralist ve sembolik ikonografi meydana getirmiş ve karmaşık olarak nitelendirilebilecek bir sosyal yapı ile birlikte meydana gelen bir mitolojiye işaret etmiştir. Bu noktada eğer mitolojik bir anlatım varsa yaratıcının edebileştirilmesi de vardır. Bunun sonucunda da kültürel bir belleğin oluşma sürecinin varlığından bahsedilebilir. Dolayısıyla bu da bizi “hiyeroglif” bir yazı¹⁵⁴ şeklinin var olup olmadığını sorgulatmaya yöneltir. Bahsi geçen buluntular, çok erken dönemlerden günümüze kadar olan süreçte çok geniş bir sembolik dünya hakkında farklı bir perspektif kazanmamızı sağlar, hatta yazının icadından önce kültürel bilgiyi saklamak için oluşturulan bir sistem olabileceği de söylenebilir. Bunun yanı sıra dördüncü bin yıl Mezopotamya’sında karşımıza çıkan ilk gerçek yazının öncüleri de olabilirler.

Göbekli Tepe ile beraber 12 bin yıl önce yaşamış insanlar hakkında bildiğimiz taş devri toplumundan çok daha farklı bir senaryo ortaya çıkar. Özellikle de bu farklılık; bölgedeki toplumun büyük mimari yapılar inşa edip bunları sanatsal biçimde bezemesidir.

Göbekli Tepe’nin varlığı ile ilgili şu önemli sonuçlara varılabilir:

-Avcı-Toplayıcı toplulukların ilkel ve bir inanç sisteminden yoksun olmadığını, bunun aksine derin bir inanca ve bununla ilgili bir belleğe sahip olduğunu göstermiştir.

¹⁵³ Becker vd., 2012: 14-43.

¹⁵⁴ Schmidt, 2018: 230; 248; 250; 251; Notroff ve diğerleri, 2015: 52-69; Dietrich vd., 2012b: 52-55; Watkins, 2015: 70-79; Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

-Toplumsal yaşama geçiş ve sosyal bir yapının oluşması dinsel inançları ortaya çıkarmamış, tam tersine dinsel inanışlar insanların bir arada paylaşım yaparak birlikte hareket etmelerini sağlamış ve bir şekilde toplumsal işbirliği yapısının oluşmasına neden olmuştur.

Bereketli Hilal'in son avcı-toplayıcıları tarafından inşa edilen Göbekli Tepe'nin keşfinden sonraki süreçte yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları ile gelişen süreçte birbirine benzeyen çok sayıda erken dönem yerleşmesinin var olduğu ortaya çıkarılmıştır. Özellikle 2019 yılında yapılan Karahantepe kazıları Göbekli Tepe'nin benzersiz bir yer olmadığı ve aynı bölgede benzer özelliklere sahip daha birçok yerin olma olasılığını göstermiştir. Dolayısıyla bölgedeki büyüklü küçüklü farklı özelliklere sahip nitelikteki yerleşimlerin varlığı, bunların kronolojik olarak uzun bir zaman dilimine yayılması, birçoğunda benzer tarzda dikilitaşların varlığı, Urfa civarındaki yerleşimlerin tamamı ile birbirine benzemediğini ve bir takım farklılıklar içerdiğini göstermektedir. Bu yerleşimlerin en önemli ortak noktaları ise benzer hayvan sembollerini tercih etmeleri, benzer hareketleri kullanmaları ve erkek olmaları şeklinde gösterilebilir. Bu nedenle de bölgeyi kapsayan "Taş Tepeler Projesi" (Göbekli Tepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Sefertepe, Çakmaktepe) ile elde edilecek veriler, yapılacak bütüncül yorumları çok daha sağlıklı ve verimli kılacaktır. Ayrıca unutulmamalıdır ki Göbekli Tepe'nin henüz %5-6 lık kısmı kazılmış olup, ortaya çıkarılacak her katman büyük oranda yeni şeyler gösterebilir veya öğretebilir potansiyeline sahiptir.

Peki Göbekli Tepe nedir? "Tapınak",¹⁵⁵ "Özel Yapı",¹⁵⁶ "Konut"¹⁵⁷ veya "Klan Evleri"¹⁵⁸ mi? Son dönemde yapılan kazılar ile birlikte güncel veriler ışığında Göbekli Tepe'de tespit edilen özel yapıların yanı sıra insanların yaşadığı bir yer olduğu fikri de kabul görmeye başlamıştır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'den belirli bir coğrafyada benzerlerinin bulunduğu, insanların yaşadığı, kendi dönemi içerisinde anıtsal yapıların yer aldığı, bir yerleşim yeri olarak bahsetmek doğru bir tespit olacaktır. Buna ek olarak Göbekli Tepe ile ilgili elde edilecek verilerin tarihlendirme açısından Buzul Çağından öncesine de gitmesi pek olası görülmemektedir.

Bahsi geçen tüm bu çıkarımların yanında elbette ki bu bölge için mevcut veri eksiklikleri de göz ardı edilmemelidir. Dönemle ilgili araştırma sayısı bölgedeki diğer arkeolojik alanlarla kıyaslandığında oldukça sınırlıdır. Bu noktada, bu kadar geniş perspektifi olabilecek bir konuda Göbekli Tepe'yi yorumlamaya sadece arkeologların veya tarihçilerin bakış açısı yetmeyebilir. Göbekli Tepe hakkında bazı teorik eserler yazılmış olmasına rağmen interdisipliner açıdan analizlerin yer aldığı eser sayısı da yok denecek kadar azdır. Bu yüzden konuyla ilgili gelecekte yapılacak araştırmalarda mutlaka interdisipliner bir yaklaşım gereklidir. Bu döneme ait arkeolojik buluntulardan yola çıkarak yeni veya mevcut hipotezleri geliştirmeye çalışmalı, daha fazla

¹⁵⁵ Schmidt, 2012: 215-216; Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹⁵⁶ Kurapkat, 2015: 3; Schirmer, 1990: 363-387; Dietrich-Notroff, 2015: 75-89.

¹⁵⁷ Banning, 2011: 619-660.

¹⁵⁸ Kuijt, 2002: 361-440; McBride, 2015: 376-384.

malzeme toplamaya, veri analiz etmeye ve bunlar arasında da daha kapsamlı ve geniş ilişkiler kurmaya özen gösterilmelidir. Göbekli Tepe'yi daha iyi anlamak konusunda izlenebilecek yollardan biri de kendisinden sonraki dönemlere ait mitolojik temalar ile Göbekli Tepe arasında herhangi bir bağın olup olmadığı konusunda mevcut yayınlardan daha kapsamlı değerlendirmeler yapılması gerekir. Bu da beraberinde geniş bir mitolojik kaynak ve olay taraması yapılmasını zorunlu kılabilir.

Kaynakça

- AKIN, G., 2018. *Prehistorya'ya Giriş*, Alter Yayınları, Ankara.
- ALP, Ö., 2009. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Efil Yayınevi, Ankara.
- AURENCHE, O., 2007. "Das Goldene Dreieck' un die Anfaenge des Neolithikums im Vorderen Orient", *Vor 12.000 Jahren in Anatolien, Die Aeltesten Monumente der Menschheit*, ss. 50-65.
- AURENCHE, O., 1981. *La Maison orientale: L'architecture du Proche-Orient ancien, des origines au milieu du quatrième millénaire*, Lyon.
- AYHAN, V.-TÜYLÜOĞLU, E., 2022. *Göbeklitepe ve Semboller*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- BANNING, E., 2011. "So fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", *Current Anthropology*, Vol. 52, No. 5, ss. 619-660.
- BARCLAY, B., 1998. *Farmers, Temples and Tombs*, Historic Scotland Pub., Edinburgh.
- BAR-YOSEF, O., 1998. "Introduction: Some Comments on the History of Research", *The Review of Archaeology*, 19/2, ss. 1-5.
- BAR-YOSEF, O., 1986. "The walls of Jericho: an alternative interpretation" *Current Anhtropology*, 27, ss. 157-162.
- BAR-YOSEF, O.-BELFER COHEN, A., 1989. "The Levantine "PPNB" interaction sphere", *People and culture in change: Proceedings of the second symposium on Upper Paleolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, BAR International Series 508, Archaeopress, Oxford, ss. 59-72.
- BECKER, N.-DIETRICH, O.-GOTZELT, T.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2012. "Materialien zur Deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbekli Tepe und weiterer Orte des obermesopotamischen Frühneolithikums", *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 5, ss. 14-43.
- BENZ, M.-BAUER, J., 2015. "On Scorpions, Birds and Snakes—Evidence for Shamanism in Northern Mesopotamia during the Early Holocene", *Journal of Ritual Studies*, Vol. 29, No. 2, ss. 1-23.

- BENZ, M.-BAUER, J., 2013. "Symbols of Power–Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems", *NEO-LITHICS* 2/1, ss. 11-24.
- BONNEFOY, Y., 2000. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, çev.: L. Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara.
- BORIC, D., 2013. "Theater of predation: Beneath the skin of Göbekli Tepe images", *Relational Archaeologies: Humans, Animals, Things*, Routledge, Londra-New York.
- BRAIDWOOD, L. S.-BRAIDWOOD, R. J.-HOWE, B.-REED, C. A.-WATSON, P. J., 1981. *Prehistoric archaeology along the Zagros flanks*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- BRAIDWOOD, R. J.-BRAIDWOOD, L., 1982. *Prehistoric village archaeology in southeastern Turkey*, British Archaeological Reports International Series, Archaeopress, Oxford.
- BRAIDWOOD, R. J.-CAMBEL, H.-REDMAN, C. L.-WATSON, P. J., 1971. "Beginnings of village-farming communities in Southeastern Turkey", *Proc. Natl. Acad. Sci.* 68, ss. 1236–1240.
- CAUVIN, J., 2000. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CHIKAKO, W., 2002. *Animal Symbolism in Mesopotamia*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Viyana.
- CHILDE, G., 2006. *Kendini Yaratan İnsan*, Çev.: F. Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul.
- CLARE, L.-TUNA YÜNCÜ, Z.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe", *UNESCO World Heritage in Turkey 2019*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, ss. 522-547.
- COLLINS, A., 2019. *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev.: L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- COQUEUGNIOT, E., 2000. "Dja'de (Syrie), un village à la veille de la domestication", *Naissance Des Agricultures (S'eminare Du Collège de France)*, Errance, Paris, ss. 63–79.
- CULOTTA, E., 2009. "On the Origin of Religion", *Science*, New Series, Vol. 326, No. 5954, ss. 784-787.
- CURRY, A., 2008. "Göbekli Tepe: The World's First Temple?", *Smithsonian Magazine*, Smithsonian Institution, Washington.
- ÇAMBEL, H., 1981. "Chronologie et organization de l'espace a Çayönü", *Prehistoire du Levant*, ss. 531-553.
- ÇELİK, B., 2020. "Yeni Bir Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 164, ss. 21-26.
- ÇELİK, B., 2015a. "New Neolithic cult centres and domestic settlements in the light of Urfa Region Surveys", *Documenta Praehistorica XLII*, ss. 353-364.

- ÇELİK, B., 2015b. "Göbekli Tepe Yalnız Değil", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 90-97.
- ÇELİK, B., 2014. "Differences and Similarities between the Settlements in Şanlıurfa Region where 'T' Shaped Pillars are Discovered", *TÜBA Arkeoloji Dergisi*, Sayı 17, ss. 9-24.
- ÇELİK, B.-TOLON, K., 2018. "Yeni Bulgular Işığında Urfa'da Neolitik Dönem", *Seleucia* 8, ss. 211-232.
- DIETRICH, O.-NOTROFF, J., 2015. "A sanctuary, or so fair a house? In the defence of an archaeology of cult at Göbekli Tepe", *Defining the Sacred. Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxbow Books, Oxford, ss. 75-89.
- DIETRICH, L.-NOTROFF, J., 2019. "Göbekli Tepe: Tahıllar, Şölenler ve Anıtlar", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 69, ss. 6-9.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2013. "Establishing a radiocarbon sequence for Göbekli Tepe, State of research and new data", *Neo-Lithics* 1, ss. 36-47.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-KÜRKÇÜOĞLU, C.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2012a. "Göbekli Tepe-Dünyanın İlk Kutsal Alanı", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 27, ss. 62-77.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-KÜRKÇÜOĞLU, C.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, 2012b. "Göbekli Tepe", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 26, ss. 52-55.
- DIETRICH, O.-HEUN, M.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K.-ZARNKOW, M., 2012c. "The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities. New Evidence from South-Eastern Turkey", *Antiquity*, 86, ss. 674-695.
- ELIADE, M., 2005. *Dinler Tarihi*, Çev.: M. Ünal, Serhat Kitabevi, Konya.
- ESİN, U., 1998. "The Aceramic site of Asıklı Höyük and its ecological conditions based on its floral and faunal remains", *TÜBA-AR* 1, ss. 95-103.
- ESİN, U.-HARMANKAYA, S., 1999. "Asıklı", *In Neolithic in Turkey: the cradle of civilization, new discoveries*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 115-132.
- GEBEL, H. G., 2014. "Klaus Schmidt (1953-2014)", *Paleorient*, Vol. 40, No. 2, ss. 5-6.
- GEBEL, H. G., 2004. "There was no centre: the polycentric evolution of the Near Eastern Neolithic", *Neo-lithics* 1(04), ss. 28-32.
- GIBSON, C., 2013. *Semboller Nasıl Okunur?*, Çev.: C. Alpan, Yem Yayınları, İstanbul.
- HARARI, Y. N., 2017. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev.; E. Genç, Kolektif Yayınları, İstanbul.
- HARRIS, D. R., 1996. *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia*. UCL Press, London.

- HAUPTMANN, H., 2011. "The Urfa Region", *The Neolithic in Turkey: New Excavation & New Research, The Euphrates Basin*, Archaeology & Art Publications, İstanbul, ss. 85-138.
- HAUPTMANN, H., 1999. "The Urfa Region", *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 65-86.
- HAYDEN, B., 2015. "Uygarlığın Kökeni Şölenler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 80-89.
- HENLEY, T. B.-HENLEY, L. P., 2019. "The Snakes of Göbekli Tepe An Ethological Consideration", *Neo-Lithics*, 19, ss. 16-19.
- KARUL, N., 2022. "Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 1-8.
- KARUL, N., 2022. "Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. VII-XIV.
- KARUL, N., 2021. "Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 82, ss. 21-31.
- KARUL, N., 2019. "Son Avcılar İlk Yerleşikler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 69, ss. 34-43.
- KARUL, N., 2013. "Eski Dünya'nın ilk Köyleri: Yerleşik Avcılar", *Atlas*, Sayı 240, ss. 84-96.
- KARUL, N., 2011. "Gusir Höyük", *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research, Vol. 1, The Tigris Basin*, Archaeology and Art Publications, İstanbul, ss. 1-17.
- KENYON, K. M., 1971. "Burial customs at Jericho", *Annu. Dep. Antiq.*, Jordan 16, ss. 5-30.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2020. "Göbekli Tepe (Maden İnanc Bağlamında) Toprak Ana İnancı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 4, C. 7, ss. 1985-2010.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2019a. "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri İle Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler", *Doç.Dr. Samira Kontantamer Armağanı*, Çizgi Kitabevi, Ankara, ss. 357-376.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2019b. "Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Algısı", *III. Bilimin Işığında Yaratılış Kongresi*, Iğdır, ss. 746-766.
- KINZEL, M.-CLARE, L., 2020. "Monumental, 'Compared to What?' A Perspective from Göbekli Tepe", *Monumentalising Life in Neolithic: Narratives of Change and Continuity*, Oxbow Books, Oxford, ss. 29-49.
- KIRKBRIDE, D., 1968. "Beidha 1967: An Interim Report", *Palestine Exploration Quarterly*, 100: 2, ss. 90-96.
- KODAŞ, E., 2020. "Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yerleşik Yaşam ve Depolama Birimleri Üzerine Bazı Gözlemler: Boncuklu Tarla Örnekleri", *Anatolia* 46, ss. 123-146.

- KODAŞ, E.-ERDOĞAN, N., 2018. “Boncuklu Tarla 2017 Kazıları”, *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Çanakkale, ss. 693-710.
- KORNIENKO, T. V., 2018. “On the Interpretation of Stelae in the Cult Complexes of Northern Mesopotamia During the Pre-Pottery Neolithic”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 46/4, ss. 13–21.
- KOZLOWSKI, S. K., 1989. “Nemrik 9, a PPN Neolithic site in northern Iraq”, *Paléorient* 15, ss. 25–31.
- KOZLOWSKI, S. K.- AURENCHE O., 2005. *Territories, Boundaries and Cultures in the Near East*, BAR 1362, Archaeopress, Oxford.
- KOZLOWSKI, S. K.-KEMPITSY, A., 1990. “Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Irak”, *World Archaeology*, 21, 3, ss. 348-362.
- KÖKSAL-SCHMIDT, Ç.-SCHMIDT, K., 2011. “Yeni Buluntular ve Bulgularla Göbekli Tepe”, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 137, ss. 53-60.
- KÖŞKDERE, A. A., 2016. “Totem ve Yas”, *Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih*, Sayı 33, İstanbul, ss. 97-115.
- KUIJT, I. 2002. “Foraging, farming, and social complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: a review and synthesis”, *Journal of World Prehistory* 16 (4), ss. 361–440.
- KURAPKAT, D. 2015. *Frühneolithische Sondergebäude auf dem Göbekli Tepe in Obermesopotamien und vergleichbare Bauten in Vorderasien*. PhD, Technical University Berlin.
- LUCKERT, K., 2019. *Göbekli Tepe*, Çev.: L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- MAZUROWSKI, R. F.-KANJOU, Y., 2012. “Tell Qaramel 1999–2007: Protoneolithic and Early Pre-Pottery Neolithic Settlement in Northern Syria: Preliminary Results of Syrian-Polish Archaeological Excavations 1999–2007”, *PCMA Excavation Series. Polish Centre of Mediterranean Archaeology*, University of Warsaw, Warsaw.
- MCBRIDE, A., 2015. “Modelling capacity of Near Eastern Neolithic non-domestic architecture”, *Journal of Anthropological Archaeology* 40, ss. 376–384.
- MELLART, J., 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London.
- MIYAKE, Y.-MAEADA, K.-TANNO, H.-HONGO, C. Y., 2012. “New excavations at Hasankeyf Höyük: a 10th millennium cal. BC site on the upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithics* 12, ss. 3–7.
- MOORE, A. M. T.-HILLMAN, G. C.-LEGGE, A. J., 2000. *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, Oxford University Press, Oxford.

- MORALES, V. B., 1983. "Jarmo figurines and other clay objects", *Prehistoric Archeology along the Zagros Flanks*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, ss. 369-423.
- NOTROFF, J.-DIETRICH, O.-PETERS, J.-POLLATH, N.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç., 2015. "Dünya'nın En Eski Tapınım Alanı ve Besin Üretiminin Başlangıcı Göbekli Tepe: Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölen İzleri", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 52-69.
- NOTROFF, J.-DIETRICH, O.-SCHMIDT, K., 2014. "Building monuments, creating communities: Early monumental architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe", *Approaching Monumentality in Archaeology*. IEMA Proceedings 3, ss. 83-105.
- O'BRIEN, J.-PALMER, M., 2009. *Zoroastrianism World Religions*, Chelsea House Press, New York.
- ÖKSE, T., 2022. "Gre Filla: Yukarı Dicle Havzası'nda Ambar Çayı Kenarına Kurulmuş Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 25-46.
- ÖZALP, H., 2016. "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?", *Bilimname*, XXX, ss. 59-74.
- ÖZDOĞAN, E.-KARUL, N., 2020. "Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmaların Dünü-Bugünü", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 163, ss. 1-28.
- ÖZDOĞAN, E.-ULUDAĞ, C., 2022. "Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 9-24.
- ÖZDOĞAN, M., 2018. "Humanization of Building. The Neolithic Ritual of Burying the Sacred", *Origini XLI/ 1*, ss. 7-24.
- ÖZDOĞAN, M., 2015. "Göbekli Tepe'yi Anlamak", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 45, ss. 38-51.
- ÖZDOĞAN, M., 2003. *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, TÜBA, Akademi Formu Dizisi No. 14, Tübitak Matbaası, Ankara.
- ÖZDOĞAN, M.-ÖZDOĞAN, A., 1998. "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 581-601.
- ÖZDOĞAN, M.-ÖZDOĞAN, A., 1989. "Çayönü: a conspectus of recent work", *Paleorient*, 15 (1), ss. 65-74.
- ÖZKAYA, V., 2009. "Excavations at Körtik Tepe, A new Pre-Pottery Neolithic A site in Southeastern Anatolia", *Neo-Lithics 9*, ss. 3-8.
- ÖZKAYA, V.-COŞKUN A., 2013. "Körtik Tepe Kazıları", *İlsu Barajı ve HES Projesi Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, Diyarbakır, ss. 1-38.

- ÖZKAYA, V.-COŞKUN, A.-SAN, O.-ŞAHİN, F.-BARIN, G.-KARTAL, M.-ERDAL, Y., 2009. “Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Denizli, ss. 511-535.
- PETERS, J.-SCHMIDT, K.-DIETRICH, O.-POLLATH, N., 2014. “Göbekli Tepe: Agriculture & Domestication”, *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, ss. 3065-3068.
- PETERS, J.-SCHMIDT, K., 2004. “Animals in the symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-eastern Turkey: a preliminary assessment”, *Anthropozoologica* 39, ss. 179-218.
- ROLLEFSON, G. O., 2005. “Early Neolithic Ritual Centers in the Southern Levant”, *Neo-Lithics* 2/05, ss. 3-12.
- ROLLEFSON, G. O., 1998. “Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony III”, *Paleorient*, 24 (1), ss. 43-58.
- ROSENBERG, M., 2011. “Hallan Çemi”, *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research The Tigris Basin*, Archaeology & Art Publications, İstanbul, ss. 61-78.
- ROSENBERG, M., 1999. “Hallan Çemi”, *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 25-33.
- ROSENBERG, M.-REDDING, R. W., 2000. “Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*, ss. 39-41.
- SAGONA, A.-ZIMANSKY, P., 2015. *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550*, Çev.: N. Başgelen-S. İ. Belik-M. Payne-H. Taşkiran, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHAM, S., 2008. “The World's First Temple”, *Archaeology*, Vol 61, No. 6, ss. 22-27.
- SCHIMMEL, A., 2000. *Sayıların Gizemi*, Çev.: M. Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- SCHIRMER, W., 1990. “Some aspects of buildings at the ‘aceramic-neolithic’ settlement of Çayönü Tepesi”, *World Archaeology* 21 (3), ss. 363-387.
- SCHMIDT, K., 2018. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı: Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Çev.: R. Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHMIDT, K., 2013. “Göbekli Tepe Kazısı 2012 Yılı Raporu”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Muğla, ss. 328-338.
- SCHMIDT, K., 2012. “Göbekli Tepe – A Stone Age Sanctuary in South-Eastern Anatolia”, *ex oriente*, ss. 215-216.
- SCHMIDT, K., 2012. “Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu”, 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Çorum, ss. 79-90.
- SCHMIDT, K., 2011. “Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Malatya, ss. 319-339.

- SCHMIDT, K., 2010a. "Göbekli Tepe- the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs", *Documenta Praehistorica*, XXXVII, ss. 239-256.
- SCHMIDT, K., 2010b. "Göbekli Tepe Kazısı 2009 Yılı Raporu", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, İstanbul, ss. 209-224.
- SCHMIDT, K., 2009. "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Denizli, ss. 241-264.
- SCHMIDT, K., 2008. "Göbekli Tepe Kazısı 2007 Yılı Raporu", 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Ankara, ss. 163-182.
- SCHMIDT, K., 2006. "Göbekli Tepe Excavations 2005", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Çanakkale, ss. 97-110.
- SCHMIDT, K., 2005. "Göbekli Tepe Excavations 2004", 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Antalya, ss. 343-352.
- SCHMIDT, K., 2004. "The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)", *Neo-Lithics*, 2/03, ss. 3-8.
- SCHMIDT, K., 2003. "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)-Impressions from an Enigmatic Site", *Neo-Lithics*, 2/02, ss. 8-12.
- SCHMIDT, K., 2002. "Göbekli Tepe-Southeastern Turkey-The Seventh Campaign 2001", *Neo-Lithics*, ss. 23-25.
- SCHMIDT, K., 2000. "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paleorient*, 26/1, ss. 45-54.
- SCHMIDT, K., 1999. "Boars, Ducks and Foxes-The Urfa Project 99", *Neo-Lithics* 3/99, ss. 12-16.
- SCHMIDT, K., 1998. "Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe", *Neo-Lithics* 2/98, ss. 1-5.
- SCHMIDT, K., 1994. "Nevalı Çori. Status of Research", *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Proceedings of the First Workshop on PPN Chipped Lithic Industries, Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1*, ss. 239-251.
- SIMMONS, A. H., 2010. *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*, The University of Arizona Press, Tucson.
- STEDE, V. D., 2010. *Les pratiques de stockage au Proche-Orient ancien : du Natoufien à la première moitié du troisième millénaire avant notre ère*, Leuven.
- STEVANOVIC, M., 1997. "The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction", *Journal of Anthropological Archeology* 16, ss. 334-395.
- STORDEUR, D., 2000. "New discoveries in architecture and symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997-1999", *Neo-Lithics* 1/00, ss. 1-4.
- TILLICH, P., 1958. *Dynamics of Faith*, Harper and Brothers, New York.
- VALLA, F. R., 2008. *L'homme et l'habitat : l'invention de la maison durant la Préhistoire*, Paris.

- VAN LOON, M., 1968. "The oriental institute excavations at Mureybit, Syria: preliminary report on the 1965 dampaign: part I: architecture and general finds" *J. East. Stud.* 27, ss. 265-282.
- WATKINS, T., 2015. "Göbekli Tepe'yi Kim İnşa Etti?", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 70-79.
- WATKINS, T., 2014. "İnanca Yolculuk", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 41, ss. 34-49.
- WATKINS, T., 1995. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report no 3, Department of Archaeology*, University of Edinburgh, Edinburgh.
- WATKINS, T.-BAIRD D. J.-BETTS, A., 1989. "Qermez dere and the early Aceramic", *Neolithic of N. Iraq. Pal'eorient* 15, ss. 19-24.
- WATSON, P. J., 1995. "Explaining the Transition to Agriculture", *Last Hunters-First Farmers New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*: 21-37, School of American Research Press, Santa FE, New Mexico.
- WENINGER, B.-CLARE, L.-ROHLING, E.-BAR YOSEF, O.-BOHNER, U.-BUDJA, M.-BUNDSCHUH, M.-FEURDEAN, A.-GEBE, H.-JORIS, O.-LINSTADDER, J.-MAYEWSKI, P.-MUHLENBRUCH, T.-REINGRUBER, A.-ROLLEFSON, G.-SCHYLE, D.-THISSEN, L.-TODOROVA, H.-ZIELHOFER, C., 2009. "The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies During the Holocene in the Eastern Mediterranean", *Documenta Praehistorica* 36, ss. 7-59.
- WILLCOX, G.-BUXO, R.-HERVEUX, L., 2009. "Late Pleistocene and early Holocene climate and the beginnings of cultivation in northern Syria", *The Holocene* 19/1, ss. 151-158.
- WRIGHT, G. A., 1971. "Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas", *Current Anthropology*, 12- 4/5, ss. 447-477.
- YİĞİT, A.-ÇAKIR, S.-YILDIZ ÖZ, G.-ASLIM, G., 2011. "Bayraklarda Kullanılan Hayvan Figürleri Üzerine Bir İnceleme", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, Sayı 82, ss. 56-57.